

{sA} MORFEMLİ YARDIMCI CÜMLELER VE BUNLARLA KURULAN BİRLEŞİK CÜMLELER ÜZERİNDE BİR İNCELEME

Hayati DEVELİ

İÇİNDEKİLER

Giriş.....	116
Kısaltmalar.....	117-118
A. {sA} Morfemli Cümlelerin Yapıları Bakımından İncelenmesi.....	118
1. Basit şartlı birleşik cümleler.....	118-121
2. Zincirleme şart cümleleri.....	121-122
3. Girişik şart cümleleri.....	122-123
4. Eksilteli Cümle.....	123
B. {sA} Morfemli Cümlelerin İfade Hususiyetleri ve İşleyişleri (Fonksiyonları) Bakımından incelenmesi.....	124
1. İfade Hususiyetleri Bakımından {sA} Morfemli Cümleler.....	125
1.1 Şart ifadesi taşıyan cümleler:.....	125
1.1.1 Olağan (gerçek) şart cümleleri.....	125-126
1.1.2. Olmayası (gerçek olmayan) şart cümleleri.....	126-128
1.2 Karşıtlama ifadesi taşıyan cümleler:.....	128-130
1.3 Karşılaştırma ifadesi taşıyan cümleler:.....	130-131
1.4 Sebep-netice ifadesi taşıyan cümleler:.....	131
1.5 Gelecek zaman ifade eden cümleler:.....	131-132
2. {sA} Morfemli Cümlelerin İşleyişleri (Fonksiyonları) Bakımından İncelenmesi.....	132
2.1 Fail işleyişinde olanlar.....	133
2.2 Nesne işleyişinde olanlar.....	135
2.3 Zaman tamlayıcısı işleyişinde olanlar.....	136-138
2.4 Hal tamlayıcısı işleyişinde olanlar.....	138-139
2.5 Yer tamlayıcısı işleyişinde olanlar.....	139-140
2.6 Yönveren işleyişinde olanlar.....	140-141
C. Sonuç.....	141
Örnek Cümlelerin Sadeleştirilmesi.....	141-151
Bibliyografya.....	152

Giriş

Cümle yapısında en mühim unsurun yüklem olduğu bilinmektedir. Diğer cümle unsurları ise yüklemi çeşitli açılardan tamamlayan "tamlayıcılar"dır. Yüklemde belirtilen iş, hal ve hareketin oluş tarz ve şeklini ve zamanını belirten morfepler ise "kip" veya "şiga" adı verilen keyfiyeti teşekkül ettirmektedir. Hareketteki oluş veya edişin şekil, tarz ve zamanını belirtmeleri bakımından, kip teşkil eden bu morfepler cümlenin çekirdeğini oluşturmakta, fiil tabanı, şahıs ekleri ve diğer cümle tamlayıcıları bu çekirdek etrafında ifade edilmek istenilen manaya uygun olarak birleşmektedirler. Bu bakımdan cümle yapıları üzerindeki incelemelerin söz konusu morfeplere dayandırılması doğru olacaktır.

Türkçe ile ilgili gramer kitaplarında kipler umumi olarak iki ana grupta ele alınmaktadır: Asıl zaman kipleri ve uyarı kipleri (Banguoğlu, § 376) veya bildirme kipleri ve tasarlama kipleri (Ergin, 283). Bildirme kipleri görülen geçmiş zaman (geçmiş zaman), öğrenilen geçmiş zaman (dolaylı geçmiş zaman), geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman; tasarlama kipleri ise dilek-şart (şart), istek, gereklilik, emir (buyuru) olarak kısımlara ayrılmaktadır. Bildirme kiplerini teşkil eden morfepler hem şekil ve tarz hem de zaman bildirmekte olup, ancak zaman fonksiyonlarının farklılığıyla birbirinden ayrılmaktadırlar. Yani bunların hepsi aynı tarz ve şekli ifade etmektedirler, ancak zaman fonksiyonları bakımından ayrı oldukları için tekabül ettikleri zaman ile anılmaktadırlar. Tasarlama kipleri ise zaman ifadesine sahip olmayıp, sadece tarz ve şekil ifadesinde kullanılmaktadırlar. Gramer kitaplarımızda bu kipler en kuvvetli fonksiyonlarıyla isimlendirilmişlerdir. Halbuki bu kip teşkil eden morfepler hem tarihî devre metinlerinde hem de çağdaş şivelerde değişik fonksiyonlarla kullanılabilir. Bu morfepleri teşkil ettikleri cümlelerin tek tek incelenmesiyle Türkçenin cümle yapısı ve ifade imkânları ortaya konmuş olacaktır. Bu çalışmada ise klasik Osmanlı Türkçesi devresine dahil sınırlı bir sahada {sA} morfemiyle kurulan cümlelerin yapıları, ifade hususiyetleri ve işleyişleri incelenecektir.

{sA} morfeminin¹ teşkil ettiği kip gramer kitaplarımızda "dilek-şart" veya sadece "şart diye isimlendirilmektedir. Dilek -şart isimlendirmesi, cümle teşkilinde

¹ {sA} morfeminin diğer Türk şivelerindeki fonetik varyantlarını göstermek için aşağıdaki bilgiyi aynen naklediyoruz:

"Hezirki türki dillerin köpisinde işlgin şert forması -sa/-se ve onların dürli fonetik varyantları bilen berilyer. Bu yağday oların asıl gelip çıkışının bir umumılığa sırgıyandığını anladılar.

Hezirki türki dillerde bu formanın varyantları aşakdakılar yahıdır. Yakut dilinde bu formanın -tar/-ter; -dar/-der; -nar/-ner görnüşlerinin bardığını ön bellepdik. Hezirki zaman özbek dilinde bu forma dine -sa görnişinde ulanılmak bilen sostavı yogın çekimlili, inçe çekimlili sözlere de goşul-yar. Hezirki tatar ve azerbaycan dillerinde ol -sa/-se formasında getirilyer. İşlgin bu forması için altay dilinde -za/ze forması ulanılyar. Hazırki başgirt dilinde bolsa bu -ha/-he bilen berilyer. Tuba dilinde işlgin bu forması şahs görkezyen affiksın ön yanından -sı/-si; -zı/zi ve şahs görkezyen affiksdan son hem -za/-ze affikslerinin ulanılmagı bilen berilyer; men bar-zı-m-za, sen bar-zı-ñ-za." (Guzuçıyev).

kullanılan, fonksiyon bakımından farklı ancak yazılış ve telaffuz bakımından eş değerde görülen ekleri aynı grupta değerlendirme düşüncesinden doğmuştur. Zira "dilek" ifade eden cümlelerin teşkilinde kullanılan {sA} morfemi hiç bir zaman şart ifade etmediği gibi, basit cümlelerin teşkilinde kullanılmasıyla² da ana cümlenin ifadesini kendi şart ifadesiyle sınırlayan ve böylece bir birleşik cümlede yardımcı cümlenin yüklemine teşkil eden {sA} morfeminden ayrılır. Bazı türkologlar da bu iki morfemin farklı yapılardan geliştiğini savunmaktadırlar (Korkmaz). Bu incelemede esas olarak yardımcı cümlelerin teşkilinde kullanılan {sA} morfemi ele alınacaktır.

Türkçenin başka bir dilin cümle yapısından etkilenmeyen aslî birleşik cümle yapısı, {sA} (< {sAr} morfeminin yüklemine teşkil ettiği bir yardımcı cümle ile bunun, manasını şart, farz, istek vs. gibi muhtelif yönlerden sınırlandırdığı bir ana cümleden meydana gelen birleşik cümledir. Bu birleşik cümle tipi Eski Türkçe devrinden beri yaygın bir kullanılışa sahiptir. Bilhassa Budist ve Maniheizm kültürlerinin etkili olduğu Eski Uygurca devresinde bu kültürlerin ifade edildiği yabancı dillerdeki yapıları karşılamak üzere, {sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümlelere yeni fonksiyonlar yüklenmiştir. Bu devirde yardımcı cümlelerin %65'inin yüklemi {sAr} (> {sA}) morfemiyle kurulmaktaydı (Tekin 1976). Daha sonraki devrelerde gerundium ve partisip yapılarının gelişip yaygınlaşmasıyla {sA} morfeminin bir kısım fonksiyonları zayıflamış, bunun yanında başka bir takım yapılar teşkilinde de yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Bu çalışmada {sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümleler unsurlarının sıralanışı, yani yapıları açısından ve yardımcı cümlelerin ifade hususiyetleri ile ana cümleler karşısındaki fonksiyonları bakımından incelenmiştir.

Kısaltmalar

MB (sayfa/satır) : Münâzara-i Sultân-i Bahâr bâ- Şehriyâr-ı Şitâ, Bursalı Lamiî Çelebi (ö.H.938= M.1531).Matbu metin (İst.1873, 75 s.) incelenmiştir.

CN (sayfa/satır) : Cihân-nümâ, Kâtip Çelebi (d.1609/ö.1657). Eserin İst.1732 İbrahim Müteferrika basımının ilk yüz sayfası incelenmiş, ancak "Tezyilü't- tâbi" başlığıyla ilave edilen kısımlar inceleme dışı bırakılmıştır.

SN (sayfa/satır) : Seyahat-nâme, Evliya Çelebi (XVII yy). Topkapı Sarayı Müzesi Bağdat 304 numara ile kayıtlı yazmanın ilk 30 yaprağı incelenmiştir. Bu yazmanın yaprak numaraları metnin başladığı yaprakta 1'den başlatılmış, fihrist kısmı yaprak numaralarına dahil edilmemiştir.

² Bir de "eksiltili cümleler" basit cümle görünüşündedirler, ama bunlar ana cümleleri kaldırılmış birer "şartlı birleşik cümle" yapısındadırlar. (Daha geniş bilgi için bkz. Emre)

TH (sayfa/satır) : Tuhfetü'l-Harameyn, Yusuf Nâbî (ö. 1712). Matbu nüshası (İst.1848, 112 s.) incelenmiştir.

Makalenin sonunda verdiğimiz sadeleştirilmiş şekillere ulaşmayı kolaylaştırmak için her örnek cümleye bir numara verilmiş, bunlar da inceleme bölümündeki örneklerin sayfa ve satır numaralarından sonra gösterilmiştir.

A. {sA} Morfemli Cümlelerin Yapıları Bakımından İncelenmesi

{sA} morfemiyle kurulan ve "şartlı birleşik cümle" adı verilen birleşik cümleler umumiyetle iki unsurdan oluşurlar: Cümledeki asıl manayı şarta bağlayan (Deny § 1209 vd, Banguoğlu, § 457 vd) ve {sA} morfeminin getirildiği yardımcı cümle (yan cümle, başlam) ve manası bu yardımcı cümledeki ifadeye bağlı olarak ortaya çıkan ana cümle (temel cümle, sonlam).

Türkçenin hemen her devresinde ve bizim incelediğimiz metinlerde de {sA} morfemiyle kurulan "şartlı birleşik cümle" yapısı bu olmakla birlikte, bu yapının daha girift tezahürleri de söz konusudur.

Bu bölümde incelenen metinlerdeki *i-se*, *yok-(i-)sa* vb. edatlaşmış veya edat işleyişindeki yapılar dikkate alınmamış³, bunun yanında şart ifadesi zayıflamış bile olsa {sA} morfemiyle kurulmuş birleşik cümleler tasnife dahil edilmiştir.

1. Basit şartlı birleşik cümleler

{sA} morfemiyle kurulmuş bir yardımcı cümle ve bir ana cümleden meydana gelen birleşik cümlelere "basit şartlı birleşik cümleler" dedik. Bu tür cümlelerde farazî bir anlatış taşıyan yardımcı cümle ana cümlelerin şartı olmaktadır. Bu bakımdan böyle cümlelerde ana cümleyi bağımsız, yardımcı cümleyi de bağımlı unsur saymak doğru olmaz, çünkü yardımcı cümle ana cümleyi alelade bir zarf olarak tamamlamamakta, onun oluş veya edişini sınırlamakta, şarta bağlamaktadır. Bu tür cümlelerin bir kısmında şart ifadesi zayıflamış, karşıtlama, karşılaştırma vs. ifadeleri ortaya çıkmıştır.

Basit şartlı birleşik cümleler ya oldukları gibi veya başka birleşik cümleler dahilinde kullanılmaktadırlar:

³ İse ve yohsa (~ yoksa) şekilleri oldukça yaygındır. İki cümleyi örnek olarak veriyoruz:

Küffâr ise deryâ boğazlarından gelen gemiler için mezkûr üç boğazı toplar ile ma'mûr itmişlerdi. (SN, 22b/28 059)

"Tîz şehri-i Kostantin içre bir müslimân kalmasın, yohsa cümlesin kırarım, diyü..." (SN, 19b/7 055)

1.1 {sA} morfemiyle kurulmuş bir yardımcı cümle ve bunun bağlı olduğu bitimli yüklemi olan bir ana cümleden meydana gelen birleşik cümleler basit şartlı birleşik cümleler dediğimiz yapıları teşkil etmektedirler.

Örnekler:

Meselâ kamer zühreye münasib nazar ile nâzır olup ratb menzile uğrasa, med hadden tecâvüz eder. (CN, 81/25 103)

Bu dem ger itmez-isen işret-i rûd

Söğەر ağzuna tatlu ballu amrû (MB, 46/1 010)

Bu kaide külliyyetle ber-karâr olmayup birez ihtilâf üzere olursa, mâni' değüldür. (CN, 81/11 102)

Dil olurdu pâymâl-i leşker-i cân-sûz-i hicr

Ceyş-i cân-bahş-ı nüvid-i vasl imdâd etmese. (TH, 94/9 133)

... ve porunetse ya'ni meltem zamanında gurubda ufk-ı garbî humret üzere olursa irtesi rüzgâr kavî olur. (CN, 95/25 114)

Bakanlar ana 'ayn-ı 'ibret ile

'Aceb mi kalsa rây-ı hayret ile. (MB, 44/18 009)

1.2 *Basit şartlı birleşik cümle* yapısındaki cümleler bir ki'li birleşik cümlede, cümle unsurlarından her hangi birini karşılamak üzere kullanılabilirler. İncelediğimiz metinlerde şu cümle unsurlarını karşılamaktadırlar: (Ki'li birleşik cümleler için bkz. Tulum)

Yüklem ismi:

Sırrı budur ki garbînün eyyâm-ı seyri yedi gün olsa mesîr-i şemse muvâfık gitmekle şarkînün vakt-i gurûbından bunun vakt-i gurûbı sonra olur. (CN, 21/9 139)

Yüklem isminin niteleyicisi:

Eyle bir muazzam şehr-i kebîrdir ki Islâmbol içre bin âdem merhûm olsa yine âdem deryâsından omuz omuzı sökmez. (SN, 14a/27 054)

Nesne:

...ve eyittiler ki Şehriyar-ı Şitâ her neye kâdir ise taksîr ve elinden her ne gelirse te'hîr itmesün. (MB, 62/6 019)

Kontarnus tahalhul ve zübûla zâhib olup didi ki: "Sular kabarup mütehalhıl olmasa der-hâl neden hâsıl olur ve cezr zamanında nereye akar gider?" (CN, 82/6 106)

Zarfın niteleyicisi:

Sünnetullâh her zamânda bu hal üzere câridir ki bir bendesine ebvâb-ı inâyeti feth etmek dilese evvelâ bir kaç gün imtihân-ı mihanla hâtırın beste kılır. (MB, 60/21 014)

1.3. Basit şartlı birleşik cümlelerin bir kısmı *di-* ve *eyit-* fiillerinin nesnesi olarak aktarılmış cümle halinde olabilmektedir. Bunların bir kısmı ise "ki" bağlacı kaldırılmış bir ki'li birleşik cümle yapısındadırlar.

Örnekler:

Mukaddime sâhibi eydür:"Arazî arasında ne kadar bihâr var-ısa cümlesine okyanus dirler." (MB, 74/21 097)

...dîn-i 'Îsî'ye hıyâneten eydür : "Ey kıralum! Eger sıhhat istersen, bu senin derdine bundan gayri 'ilâc yokdur, evvelâ bir büyük sarnıc havz eyle..." (SN, 8a/19 039)

Yılda bir kerre Cebrâ'il sûreti kanat kakup sayha ursa şark cânibi ganimet olur, dirlerdi. (SN, 12a/16 047)

"... Eger daha yakın gelürse tîğ-i tîz gibi elleşirüz ve illâ ırakdan tîr-i hûn-rîzleyin dilleşiriz." didiler. (MB, 65/14 022)

1.4. Birden fazla basit şartlı birleşik cümle sıralı cümleler halinde bir araya gelebilmektedir. Elimizdeki örnekte iki yardımcı cümle için bir tek ana cümle kullanılmıştır:

Bu dahı iki kısımdur: Üzerinde vâki' olduğu küreyi tansîf ederse azîme <dirler>, etmezse sagîre dirler. (CN, 48/27 079)

1.5. Basit şartlı birleşik cümle grubuna dahil ettiğimiz bazı cümlelerde, yardımcı cümlelerin bağlı olduğu ana cümle, bitimli bir yüklem değil, bir gerundium veya partisip grubudur. Ana cümlelerin gerundium grubu olması daha yaygın bir haldir. Tespit edebildiğimiz örneklerde bu gerundium grupları {Up} gerundium eki ile kurulmaktadır. Bunlar bağlı oldukları ana cümleye zarf fonksiyonuyla katılmaktadırlar. {sA} morfemli yardımcı cümle bazen birden fazla gerund. grubuna aynı değerinde bağlanabilmektedir; bu takdirde {Up} eki "ve" bağlacı fonksiyonundadır.

Örnekler:

Peş bu ikinci dâireyi zikr olınan tavâif on ikiye taksim idüp iç denizde ve taşra okyanusda sefer itseler isti'mâl idüp, lâkin okyanusa giden Avrupa halkı Cermaniya lügatine ve âher tavâif kendi lügatlerine döndürüp, taksîmi dahı ana uydururlar. (CN, 60/12 085)

Meselâ: Mâh-ı hamsînde hamsîn balığı sûreti sayha ursa Kara denizde aslâ hamsi balığı kalmayup, cümle İslâmbol'a gelüp, derkenâr olup, cümle ahali (-yi) Makedon hamsin balığı ile kefâflanurlardı. (SN, 13a/13 050)

Her ne tarafa imrâr-ı nazar olınsa,yeksere leb ü rû ve çeşm ü ebrû müşâhede olunup, gûyâ nessâc-ı kârgâh-ı sun' tarafeyn-i rehğüzâra nakş-ı beşere-i insâniyye ile müzeyyen birer perde-i musavver âvihte idüp ol mertebe cilve-i âlem-sûret manzûr-ı dîde-i 'ibret-bîn olmamış idi. (TH, 56/14 127)

Zira bir musavvir tasvîrde yalnız tekmîl-i a'zâya meşğûl olup, sâir tenâsüb ü muhassenât-ı evzâ' u etvâra raayet itmese küllî taksîr ittiği gibi... (CN, 67/8 092)

2. Zincirleme şart cümleleri

Bazı cümlelerde şart ifade eden birden fazla {sA} morfemli yardımcı cümle bulunabilir. Bu yardımcı cümleler müteselsil olarak bir sonraki yardımcı cümleye bağlanır, ana cümlenin manasına tesir eden en son yardımcı cümledir. Bu yardımcı cümlelerin her biri müstakîl olarak ana cümle yüklemi ile alakalı değildir. Konuşan anlatmak istediğini mantikî bir oluş sırasına koymakta, en son ifade edilen farazî hal veya hareket ana cümlenin şartı olarak tezahür etmektedir. Nitekim 2., 3. yardımcı cümleler kaldırılıp, 1. yardımcı cümle ana cümleye doğrudan bağlandığında uyuşmaz ve anlamsız bir ifade ortaya çıkmaktadır. Biz bu tür cümleleri *zincirleme şart cümleleri* olarak isimlendirdik.

Örnekler:

İkinci budur ki vech-i arzda bir bi'r-i 'amîk ve üzerinde bir menâre olsa, kuyu dibinde bir kâseyi toldurup ol suyu re's-i menârede girüp ol kâseye kosalar, almayup ziyâde gelür. (CN, 21/14 073)

Er ile 'ayratın bir biri-le hüsn-i zindegânîleri olmasa, ya er kişi ya zen kişi ol 'amûdı der-âğûş etseler elbette bir birlerinden müfâratat vâki' olur. (SN, 11b/34-35 046)

Mes'ele-i sâlise: Zeyd: "Mekke şehrinden gayrı yerde bir mekân vardır ki ol mekânda cihât-ı erba'a kıbledir" dise, Amr inkâr idüp nefy ü isbâta 'itk-ı rakabe ta'lîk eyleseler, kangısının vâki' olur? (CN, 22/4 078)

...ve bu fen lüzûmının misâli budur ki bir vâsi' dâra mâlik olan bir kimse ol sarayun içinde cümle büyût ve hücürât ve ahur ve mahzen

ve revzen ve sâir hâlâta vâkıf olsa, ammâ sarây şehrin ne semtindedür ve ne mahaldedir bilmezse, şehirde ba'zı fitne ve hârik vâki' oldukda ol hâne sâhibi kendi dârına kurb ve bu'dını bilmeyüp umûrını tedârikde taksîr eder. (CN, 17/5 068)

Meselâ bir mevziden üç şahsun biri şarka ve biri garba gidüp biri yerinde otursa, ol gidenler hatt-ı müstakim üzre hareket-i mütesâviye ile yürüyüp şarkî garbdan ve garbî şarkdan gelüp bir günde ol şahıs yanında cem' olsalar, ol gün vâkıfa nisbet cum'a olsa, garbîye nisbet hamîs ve şarkîye nisbet sebt olur. (CN, 21/5 072)

Mes'ele-i saniyye: Zeyd Amr ile eşrâttan olan tulû'u'ş-şems mine'l-magrib mes'elesinde mübâhise idüp, Zeyd "Bu mes'eleyi kavâid-i hey'ete tatbik mümkindür" dise, 'Amr inkâr eylese, Zeyd: "Takiyyüddin-i Râsîd kavlince mıntakatü'l-burûc meyl-i küllîden geçüp tedricle zaman-ı medîdde ufk-ı istivâya muntabık olur, sâir seyyârât mıntakaları dahı anun gibi muntabık olmağla mahall-i gurûbdan tulû' itmiş olur" diyü vech-i tevfiķ böyle beyan eylese, 'Amr inkârında musırr olup : "Bir vechle tevfiķ mümkün değildir, eger mümkün olursa, talak-ı selâse ile 'avratum mutallaka olsun" dise, vâki' olur mı? (CN, 21/30 077)

3. Girişik şart cümleleri

{sA} morfemiyle kurulan bir kısım birleşik cümlelerde yardımcı cümle unsuru, yukarıda gösterilenlerden daha karmaşık bir yapı arz etmektedir. Bu tür cümleler *girişik şart cümleleri* grubuna dahil edilmiştir. Bu gruba dahil edilebilen cümleler de kuruluşça farklıdır:

{sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümleler bir ki'li birleşik cümlede failin niteleyicisi olabilmektedir.⁴

...ve her 'aded ki fî olsa, meselâ fî on nevrüz denilse, birden ona varıncadır, ibtidâsı anun içinde dimekdür... (CN, 93/2 111)

Anun ki kalbi harâb u dimâğı muhteldür

Ne söz ki söylese bî-itimâd ü muhteldür. (MB, 61/12 017)

⁴ Şu iki Harezmece örnek de bu grup cümlelerdendir: "Kişi kim bolmasa itçe vefası, anî kadgusını nidin yigesî = İt kadar vefası olmayan kimse, onun kaygusunu neden yiyecek?" (Eckmann 1979a); "Andın song peygambar 'as aydı: 'Hak te'alaning rızası takı uçtmah ol za'ifaning turur kim Hak te'alaning fermanını yeringe keltürse takı âzâr kılmasa' tedi." (Nehcü'l-ferâdis, s. 50).

{sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümle bir ki'li birleşik cümle yapısında olabilmektedir:

Eger dinilirse ki âhir-i hadiste buyurulduğu üzre husûf, tecellî-i İlahî sebebi ile huzû'dur; biz diriz ki, bu ziyâdenün nakli sahîh degüldür. (CN, 18/26 070)

4. Eksiltili Cümle

-sA morfemiyle kurulduğu halde bir ana cümleye bağlanmayan, yani bir şart kılışı veya farz edişi ana cümle yüklemine bağlamayan kullanılışlar bugünkü Türkiye Türçesinde yaygındır. Bunlar basit cümle görünüşünde olsalar da aslında ana cümlesi kaldırılmış bir birleşik cümle yapısındadırlar (Emre). Bizim metinlerimizden tespit edebildiğimiz bu yapıdaki şu yegâne örnek de "eksiltili cümle" sayılabilir:

Hâlâ cemî'i küffâr-ı duzah-karârın bilâ-teşbîh kıble-gâhlarıdır kim her sene niçe bin nasârâ varup Kamame'de pür-gamâm olup ziyaret idüp *hâşâ sümme hâşâ* hacc itmiş olsalar! Ammâ haç idüp haç-perestlik itdikleri mukarrerdir. (SN, 7b/27 044)

B. {sA} Morfemli Cümlelerin İfade Hususiyetleri ve İşleyişleri (Fonksiyonları) Bakımından İncelenmesi

{sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümlelerin ana cümle yüklemi karşısında muhtelif ifade hususiyetlerine ve işleyişlere sahip oldukları görülmektedir. Bu morfemle kurulan yardımcı cümleler Eski Türkçe devresinde de farklı ifade ve işleyişlere sahipti (Tekin 1965, Tekin 1976).⁵

Bu incelemede metinlerimizdeki {sA} morfemli yardımcı cümlelerin ne gibi ifade hususiyetlerine ve işleyişlere sahip oldukları tespit edilmeye çalışılmış, bunun için, tespit edilen yardımcı cümleler ana cümleleri karşısındaki ifade hususiyetlerine ve birleşik cümledeki işleyişlerine göre iki gruba ayrılmıştır. Bu grublama yapılırken yardımcı cümlenin ana cümle ile olan ilişkisinin ne olduğuna bakılmış, aradaki ilişki ifade ve işleyişten belirgin olarak hangisine dayanıyorsa, o gruba dahil edilmiştir. Ancak yardımcı cümleyle ana cümlenin arasındaki ilişkinin ifadeye dayandığı cümlelerde, yardımcı cümlenin ana cümleye aynı zamanda zarf işleyişiyle de katıldığı; bu ilişkinin gramatikal bir işleyişe dayandığı birleşik cümlelerde de yardımcı cümlenin aynı zamanda farazî bir anlatışa sahip olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

⁵ Daha ileriki bir devreye ait olan Rabguzî'nin Kısasu'l-Enbiyasında da -di irse şekli yaygın olarak zaman zarfı işleyişinde yardımcı cümleler kurmaktadır. Bu cümlelere iki örnek vermek istiyoruz: "İdris kabul kıldı. Ni'metlerin kördi irse çıkarga unamadı = İdris kabul etti. Nimetlerini görünce çıkmaya razı olmadı." Kısasü'l-Enbiyâ, 20v\8; "Kaçan hatunga ugradılar irse hatun aydı:... =Hatuna uğradıklarında, şöyle dedi:..." Kısasü'l-Enbiyâ, 21v\9.

1. İfade Hususiyetleri Bakımından {sA} Morfemli Cümleler

{sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümleler bitimli bir hüküm ifade etmeyip, daima bir ana cümleye bağlı olarak bulunurlar. Ancak ana cümle ile yardımcı cümle arasındaki ilişkinin ifadeye dayandığı birleşik cümlelerde, ana cümle tam manasıyla bağımsız, yardımcı cümle bağımlı unsur değildir. Ana cümle, yüklemine oluş ve ediş sahası yardımcı cümlenin ifadesine bağlı olarak, bu ifadenin daralttığı, sınırladığı bir sahada ortaya çıkar.

İncelediğimiz metinlerde tespit edebildiğimiz ifade hususiyetleri aşağıdadır:

1.1 Şart ifadesi taşıyan cümleler

Türkçede "birbirine karşılıklı bağlı olan şart cümleleri" diye adlandırılan (Deny, § 1210) cümleler, yaygın olarak {sA} morfemi almış bir yardımcı cümle ve bunun bağlı olduğu bir ana cümleden teşekkül etmektedirler. Yapı itibarıyla bitimsiz bir yüklemi olan ve kesin bir hüküm ifade etmeyen yardımcı cümle, ana cümleyi mana itibarıyla sınırlar, şarta bağlar, ana cümledeki hüküm yardımcı cümledeki şartın gerçekleşmesiyle ortaya çıkabilir. Yardımcı cümlenin hükmü gerçekleşmezse, ana cümlede ifade edilen hükmün gerçekleşmesi mümkün olmaz. Yardımcı cümlenin manasının gerçekleşmesi mecburiyeti, onu ana cümle için "şart" haline getirmekte, böylece unsurları birbirine karşılıklı bağlı olan şart cümlesi ortaya çıkmaktadır.

Bu birleşik cümlelerde esas olarak bir A hadisesinin gerçekleşmesiyle bir B hadisesinin de gerçekleşeceği ifade edilir. Bunun yanında yardımcı cümledeki şartın gerçekleşemez olması sebebiyle ana cümledeki hükmün gerçekleşmediği veya gerçekleşmeyeceği ifade edilen şart cümleleri de vardır. Şu halde şart cümleleri iki gruba ayrılmaktadır: Olağan (gerçek) şart cümleleri ve olmayası (gerçek olmayan) şart cümleleri (Deny, § 1213, 1218; Banguoğlu, § 457-458).

1.1.1 Olağan (gerçek) şart cümleleri

Olağan (gerçek) şart cümlelerini Deny şöyle izah etmektedir (§ 1213) : "Mütekellim olan zat, kendisince yapılabilir veya yapılamaz görünen, farz ve tahmine dayanan, şüpheli ve olması istenilen veya istenilmeyen bir şey olduğunu bildirmeksizin sadece objektif bir şart koşar. Bir A (başlam) hadisesi husule gelirse, B (sonlam) hadisesinin de olacağını bildirmekle iktifa eder."

Bu tür cümlelerde gerçek bir şart manasının yanında tahmin, istek ve farz ediş manaları da ifade edilebilmekte, ifadede farz, tahmin veya istek manasının kuvvetli olup olmadığı konu bütünlüğü içerisinde anlaşılabilir. Bu tür cümlelerde gerçek bir şart manasının yanında tahmin, istek ve farz ediş manaları da ifade edilebilmekte, ifadede farz, tahmin veya istek manasının kuvvetli olup olmadığı konu bütünlüğü içerisinde anlaşılabilir.

İncelediğimiz metinlerde tespit ettiğimiz olağan (gerçek) şart cümlelerinden bazı örnekleri aşağıda veriyoruz:

...ve ejderhâ-girdâr bu cânibe hüçûm itse,mânend-i berk-ı dırahşân âteş-efşân olup yürürler. (MB, 67/18 023)

...ve porunetse ya'ni meltem zamânında gurûbda ufk-ı garbî humret üzre olsa, irtesi rüzgâr kavî olur. (CN, 95/25 114)

Meselâ güneşe karşı bir kimse yürüyüp gitse, bu emri tecrübe ve imtihân ile tasdîk ider. (CN, 84/6 107)

Meselâ bir yerde bir gün öyle zamânı ibtidâ itse, irtesi bir sâ'at sonra başlar. (CN, 80/12 098)

...ve hudûd-i memâlikde nizâ' vâki' olsa, bu fenn ol müşkili hall ider. (CN, 16/25 067)

Mes'ele-i sâlise: Zeyd : "Mekke şehrinden gayrı yerde bir mekân vardur ki ol mekânda cihât-ı erba'a kibledür" dise, 'Amr inkâr idüp nefy ü isbâta 'itk-ı rakabe ta'lîk eyleseler, kangısının vâki' olur?' (CN, 21/4 078)

Budur var-ısa cennet, dir görenler

Ki çıkmag istemez ana girenler. (MB, 63/22 021)

Olsa yüz bin 'ayb içinde bir hüner

Ol hünerdür manzar-ı ehl-i nazar. (MB, 11/10 002)

Üçüncü budur ki, bir menâre şerefesinde iki yerden birer hacir ilkâ' olunsa, mâbeyn-i maskat-ı hacir mesâfede kemterdür. Meselâ şerefenün bir kenârından bir kenârı iki zirâ' olsa, mâbeynü'l-maskat ikiden ekall gelür. (CN, 21/18 075)

Merd-isen, merdâne tur; vardum hemîn. (MB, 59/20 013)

Eger bir zaman dahı bunlara irha-i inân olursa, bahr-ı Kulzüm'e yol bulup sevâhil-i Hicaz ve Yemeni alurlar. (CN, 90/23 109)

Lâkin bu sûver (ü) eşkâli bîhûde nakş sanan cühelâ kitâb yazup şeklini kasden tayy iderse, ne çâre, Hak belâ vire, ömri günü tayy olma! (CN, 55/27 084)

...dîn-i 'Îsî'ye hıyâneten eydür : "Ey kıralum! Eger sıhhat istersen, bu senin derdine bundan gayri 'ilâc yokdur, evvelâ bir büyük sarmıc havz eyle..." (SN, 8a/19 039)

Bu dem ger itmez-isen işret-i rûd

Söger ağzuna tatlu ballu amrûd. (MB, 46/1 010)

Mevsim-i Hürmüz nevrûzun iki yüz beşinden üç yüz otuzuna dekdür, kenârdan gidilirse. (CN, 94/8 113)

Evvêlâ Gücürât ve Künkün ve Menbâra mevsim-i 'aden nevrûzun üç yüz altmışında ya'ni gelecek nevrûzdan beş gün mukaddem olur, eger rîh sâkin olursa, zirâ 'Aden menba'-i rîh-i ezibdür. (CN, 93/7 112)

Ger dilersen olasin vâhimedden âzâde

Olsun ârâm-gâhun dergeh-i Eşrefzâde. (TH, 6/7 116)

Ve senge yapışsalar gevher iderler. (MB, 73/8 024)

Eger hâliyen Şehriyar-ı Şitâ lâf u güzâf vü da'vâ-yı mesaff eyleyüp bize zûr-ı bâzûsın ve seng-i ceng-i bî- terâzûsın arz iderse, âceb degüldür ki müsâade-i rüzgâr-ı zûr-kârdan yeni yigin olmuşdur ve cevfi dimâğı bâd-ı gurûrla tolmışdur. (MB, 61/7 016)

1.1.2. *Olmayası (gerçek olmayan) şart cümleleri*

Birbirine karşılıklı bağlı olan şart cümlelerinin bir kısmında yardımcı cümlede ileri sürülen şartın gerçekleşmemesi sebebiyle ana cümledeki hükmün de gerçekleşmediği veya gerçekleşemez olduğu görülür. Bu tür cümlelere olmayası (gerçek olmayan) şart cümleleri denilmektedir. Deny, bu tür şartlı birleşik cümleleri şöyle izah etmiştir (§ 1218) :

"Müttekellim olan zat bir şart koştuğu anda, kendi fikrinde bu şartın yerine getirilmesi ihtimal dahilinde, kararlaştırmamış, şüpheli veya temenni hâlinde olduğunu bildirmek isterse, hususi bir siygayı, şart "conditionnel" tarzını "mode" kullanır.

Gerçek olmayan şartlı kelam zihnen şöyle bir kelam ile tamamlanmış olur: Fakat madam ki A hadisesi olamaz 'olamayacak' (veya olmamıştır), B hadisesi de daha hiç olamaz 'olamayacak' ".

Şu halde olmayası (gerçek olmayan) şart cümlelerinde iki durum söz konusudur: Birinci durumda, yardımcı cümlede ifade edilen hal veya hareket geçmişte başka türlü cereyan etmiştir, bunun aksinin gerçekleşmesine imkân yoktur, bu sebeple de ana cümledeki hal veya hareket hiç bir zaman gerçekleşemez. İkinci durumda, yardımcı cümlede ifade edilen hal veya hareket şekil olarak geçmiş zaman kipinde dahi olsa, henüz gerçekleşmemiştir. Bu yapıyla bir temenni, istek, gerçekleşmesi mümkün bir hal veya hareket ifade edilir ki, buna bağlı olarak ana cümlelerin gerçekleşmesi de mümkün olabilir; ancak bu istek ve temenninin gerçekleşmesinin konuşan tarafından zayıf bir ihtimal olarak kabul edildiği de, bir mana nüansı olarak, unutulmamalıdır.

Olmayası (gerçek olmayan) şart cümlelerinde ana cümle yüklemi bazı istisnalar dışında geçmiş zaman kiplerinden birinde olmaktadır. Yardımcı cümle yüklemi ise basit şart kipinde veya şartın hikâye kipinde olmaktadır. Metinlerimizde tespit ettiğimiz cümlelerden sadece bir tanesinde yardımcı cümle şartın hikâye kipindedir. Diğer cümlelerin büyük bir kısmında ise basit şart kipi, şartın hikâyesi yerine, onun ifade ettiği manayı karşılamak üzere kullanılmıştır.

Metinlerimizde tespit ettiğimiz olmayası (gerçek olmayan) şart cümlelerine ait örneklerden bazıları şunlardır:

Kontarnus tahalhul ve zübûla zâhib olup didi ki: "Sular kabarup mütehalhıl olmasa, der-hâl neden hâsıl olur?" (CN, 82/6 106)

Eger diyâr-ı Mısriyye'de Süveys'den donanma tertîb olunup asker gönderilse bir emîr-i sahib-tedbir az bir müddetde ol bilâdı zabt u teshîr iderdi ve küffâr ol aktârdan matrûd olurdu. (CN, 91/8 110)

Dil olurdu pâymâl-i leşker-i cân-sûz-ı hier

Ceyş-i cân-bahş-ı nüvid-i vasl imdâd itmese. (TH, 94/9 133)

Ey hırîdârân-ı bâzâr-ı ümmîd! Bu ol mazca'-i mukaddes-i ârş-ı zîbdür ki âğûş-ı sanduka-i müşk-sâsında defîn olan cevher-i yektâ-yı kevineyn-bahâ dürc-i hafâdan dırahşân olmasa gencîne-i mülk ü melekût zîr-i kufl-ı âdemde cilve-i vücuddan mahrûm kalurdu. (TH, 98/3 134)

Eger selâtin-i âl-i Osman himmet itse, sehel bahâne ile yine nehr-i Tuna, Yeni Bağçe ve Ak Saray içinden cereyân itmek mümkün idi, vesselâm. (SN, 6b/23 035)

Eger cezbe-i mıknaş-ı Hacer-i Esved pençe-zen-i giribân-ı şûur olmasa, incimâd-ı dehşet ile sendân-sıfat ol mahalden tahrîk-i hatveye husûl-i kudret nâ-mümkün idi. (TH, 66/13 129)

Vâkı'a, eger âfitâb-ı inâyet-i ezeli kemend-endâz-ı kabûl olmıyasa, pâ-beste-i cürm ü taksîr olan bu 'âbd-ı fakîr ol mahzen-i envâra pâ-nihâde olmak nice mutasavver idi (TH, 86/11 130)

Lâkin Kontarnus ve gayrı kamerün bu iki hâline kuvvet- i sâlise isbât eyledi ve didi ik: "Eger bu te'sir iki emre münhasır olsa, kamerün iktirân zamânında ve tahte'l-ufk olduğu zamânda med olmamak lâzım gelürdi, zîrâ eşî"â'ı bahre vâsıl değüldür." (CN, 82/1 105)

Bu kadar sûziş-i hasret ile ol sevâd-ı dil-âvizün deriçesine kademzen-i duhûl olmak müyesser oldukda, buhâr- ı sürûr muka'ar-ı dimağa su'ûd ve kesb-i rutûbet ile râh-ı çeşmden vürûd idüp, eger

dîde-i arzûya iksîr-i a'zamdan mu'teber görünen gubâr-ı durûbı tûtiyâ kılınmasa, hurûş-ı seylâb-ı sirişk kıssa-i tûfan-ı Nûh'ı sahâyif-ı eyyâmıdan şüste idecek mertebeler nümâyân olurdu. (TH, 14/1 118)

Sikender hidmetin eylerdi yıllar

Eger görseydi bu kişver-sitâni. (MB, 74/9 026)

İderdüm düğmesine rişte-i cânım ilik dilden

Benümle ol meh-i kazzâz eger bâzâra el virse. (TH, 35/20 123)

1.2 Karşıtlama ifadesi taşıyan cümleler⁶

Bu gruba dahil edilen cümlelerde, yardımcı cümlede ifade edilen mana ile ana cümledeki hükmü arasında bir terslik, zıtlık vardır. Yardımcı cümle farazî bir ifade taşır, ancak ana cümle yüklemindeki kavramın gerçekleşmesi için yardımcı cümle yüklemindeki kavramın gerçekleşmesi şart değildir. Aksine yardımcı cümlelerin gerektirmediği, şart koşmadığı bir hal, daha doğrusu yardımcı cümlelerin gerektirdiğine karşıt, zıt bir hal veya hareket gerçekleşir.

Bu tür cümleler yapıları itibarıyla üç grup halindedirler:

- {sA} morfeminden sonra her hangi bir edat getirilmeyenler,
- {sA} morfeminden sonra *yine, girii, bari* edatları getirilenler,
- {sA} morfeminden sonra *da/de* edatı getirilenler.

Örnekler:

Eger Hassân-ı vakt olsan suhende

Çekersin ta'n u levmi-i ins ü cânı. (MB, 74/6 025)

Vâki'â, kesret-i eşcâr bir mertebe pehn-güster-i dâmen-i vüs'atdür ki her ne kadar itâre-i şahbâz-ı tîz-pervâz-ı enzâr olınsa, ekâsîsinde âşiyân-gîr olmak muhal(dür). (TH, 22/12 119)

Egerçi nahl-i hurmâ-veş degülse zâhirim hem-vâr

'Asâ-yı Mûsevî-veş bâtınımda istikâmet var. (TH, 50/11 125)

Gâyeti cezb-i küllî degül-ise, ekseridür, dimek olur. (CN, 71/13 095)

⁶ Karşıtlama cümlesi tabiri, Banguoğlu'na aittir (§ 479). Aynı gramerde "zarf-fiil karşıtlama cümlesi" adını verdiği bu cümle türünü "iki yargıyı birbirine karşı çıkaran birleşik cümle" şeklinde tarif eder. -sa da, -sa bile yapılarını birleşik zarf-fiil kabul etmektedir.

Ana kim olmaya ihsân-ı Hudâ püşt ü penâh

‘Âlemi leşker idinse, olımaz kişvere şâh. (MB, 20/1 003)

Pes Hazret-i Sultân her ne denlü şikeste-cenân ve hasta-cân-ise buyursun ki, yümn-i himmet-i bâhire-i Hakanî birle ki a'la Allahu te'ala deaihüma ve erfa ila's-semâ kavayihümâ düşmene göz açdırmayup tarafütü'l-ayn içinde hurûc olınsun. (MB, 52/7 012)

Bu kaide külliyetle ber-karâr olmayup birez ihtilâf üzere olursa, mâni' degüldür. (CN, 81/11 102)

... ve eger gülistân-ı âsitân-ı İlahî gül-geştinden cüdâ oldun-ısa bir verd-i mutarra-yı çemenzâr-ı Kudsün ravza-i behişt-ârâsında bülbül gibi nâlân olacaksın ki henüz hıyâbân-ı sünbüle-dâr-ı çarh-ı berîn keşide-i dâire-i bâgçe-i zemîn olmadın anun vücûd-ı âlem-ârâsı ser-şîşe-i halvet-hâne-i envâr idi. (TH, 93/25 132)

{sA} morfeminden sonra *yine*, *girü*, *bâri* edatları getirilen cümlelerde, yardımcı cümle ile ana cümle arasındaki uyumsuzluk, söz konusu edatlarla kuvvetlendirilmektedir. Bunlardan *yine* yaygın olarak kullanılmaktadır. *girü* ve *bari* edatlarına birer cümlede rastlanmıştır.

Örnekler:

Tokuz çarhı 'adûsı kılsa kal'e

Girü ister hücûmında amânı. (MB, 74/21 030)

Beyt: İdemez def' sakınmag-ıla kazâyı kimse

Bin sakınsan yine ön son olacak olsa gerek (SN, 5b/19 034)

Eyle bir muazzam şehr-i kebîrdir ki İslâmbol içre bin âdem merhûm olsa yine âdem deryâsından omuz omuzı sökmez. (SN, 14a/27 054)

Bu küre-i zemîn resminde dâire-i sâniyyede mersûme olan yerler ki, vüs'at-i eknâfda rub'-ı meskûna muâdil ve kesret-i imârette kutr-ı ma'mûre gâlib gelmese bâri mümâsil bir âlem-i ceddiddür ki umûr-ı garîbe ve ahvâl-ı acîbesi Hazret-i Hakîm-i Hallâk'un kemâl-i kudretini tahkîk ve âsâr-ı hikmet-âyâtını tasdîk idüp sâha-i semâhatının kemâl-i vüs'atini ifade ve müstemî'ân-ı îbret-bînün yakînün ziyâde ider. (CN, 73/19 096)

...ve dellâl-i efkâr her ne denlü hatve-fürûş-ı şitâb olsa yine müşâhade-i sûret hel min-meziddür. (TH, 24/2 120)

Kesret-i mecâmi' ü mesâcid bir mertebdür ki bir kâsıd- ı çâpük-hîz eyyâm-ı hayat-ı yek-sâlesin vakf-ı devr-i mecâmi' ü mesâcid eylese

yine tayy-ı tavâmir-i hisâbı merhûn-ı derece-i istihâledür. (TH, 49/9 124)

Eger bir kaç gün hasta ve rûzgârdan şikeste oldum-ısa yine âvn-i Rabbanî dest-gîrim ve fadl-i Yezdanî zahîrüm olup anun hakkından gelem. (MB, 61/20 018)

{sA} morfeminden sonra *da/de* edatı getirilen cümlelerde, yardımcı cümle ile ana cümle arasında manaca uyumsuzluk, söz konusu edatlarla kuvvetlendirilir (Banguoğlu,Deny,Emre).

Örnekler :

Virür insâna hayât-ı ebedî

Cân-bahâ olsa da erzândur berş. (TH, 26/24 121)

...ve andan mâ'adâ âlem-i eflâkûn te'sîri şiddetini ta'dîl için ecsâm-ı unsûriyyeye havass-ı tabi'yye virdi ki anlar ile lâbis-i silâh gibi kavî olup te'sîr-i eflâki birez def' eyleye. Ekseriyâ anlara tâbi' ise de fi'l-cümle muhâlif bulına. (CN, 87/14 108)

...ve ma'lûmdur ki fûnûndan bir fen zâtında ilim olduğu cihetle mezmûm olmayup (el-mer'u aduvvün li-mâcehil = Kişi bilmediğinin düşmanıdır) muktezâsından kat'-ı nazar gâhî bi-hasebi'l- avâriz zemm olunursa da dâimâ verâ-i zahr-i istignâda mehcûr olup kalmaz, belki ihtiyâc zamânında elzem-i levâzım olur. (CN, 1/11 065)

1.3 Karşılaştırma ifadesi taşıyan cümleler

Bu gruba dahil edilen cümlelerde yardımcı cümle yüklemine ifade edilen mana ile ana cümle yüklemine ifade edilen mana arasında benzerlik bakımından bir karşılaştırma ilgisi kurulmakta, yani yardımcı cümle ile ana cümle arasındaki ilişki karşılaştırma ifadesine dayanmaktadır (Emre).

İncelediğimiz metinlerdeki benzerlik ilgisiyle karşılaştırma ifade edilen cümlelerde "...nice ise..." yapısı hakim olup, bu yapının ifade ettiği benzerlik ilgisine ana cümlede bazan bir zamirle işaret olunmaktadır. Benzerlik ilgisi kurulan cümlelerdeki yapı, gibi edatı ile kurulmuş bir edat grubuna çevrilebilen bir yapıdır.

Örnekler:

Evvêlâ kamerûn hareket-i yevmiyyesi eflâkûn dört noktalarına göre nice dörde münkasım ise, deryâ dahı her nehar-ı tabîide dört kere müteharrik olur. (CN, 81/6 101)

Nihâyet Aristo'dan hareket-i med ve ceziri güneşe isnâd menkûldür, ya'ni güneş hareket itdükçe riyâhı nice tahrîk iderse deryâyı dahı tahrîk ider. (CN, 80/21 099)

Hatt-ı istivâdan şimâl tarafına ekâlimde hâl nice ise, müteahhirîn katında, cenûb tarafında dahı ol minvâl üzredir. (CN, 53/11 081)

1.4 Sebep-netice ifadesi taşıyan cümleler

Bu gruba unsurları arasında sebep ve netice ilgisi olan cümleler dahil edilmiştir. Bu cümleler yapı itibariyle ki'li birleşik cümle kuruluşundadırlar. Bazı cümlelerde ki edatı kullanılmaz. Ki'den sonra gelen unsur sebebi teşkil eder. Ana cümle fonksiyonundaki unsur ise {sA} ile kurulmuş bir şartlı birleşik cümle yapısındadır ve netice kısmını teşkil etmektedir.

N'ola cevâhir-ile olsa Mesnevî memlû
Kilfd-i genc-i hikemdür zebân-ı Mevlânâ. (TH, 8/15 117)

N'ola cânım gibi başumda götürsem dâim
Kademi resmidür ol Hazret-i şâh-ı rüsülün. (TH, 54/18 126)

Sarılsa hayret-ile n'ola zülfüne yârun
Nigâhı garka-i hüsn oldı âşık-ı zârun. (TH, 87/4 131)

Muti'i olsa ins ü cin revâdur
Süleymândur çü nâm-ı kahramânı. (MB, 74/13 028)

'Adûnun olsa bin cânı ne dermân
Ki tûridür belâ-yı nâgehânî. (MB, 74/23 031)

Ravza-i cennet denilse derhordur ki bir çeşmesinin adı Âb-ı
Kevserdür. (MB, 37/5 007)

'Aceb mi câme-i kadd-i kabûl olursa budur
Meta'-ı tâze-zuhûr-ı kalem-rev-i ma'nâ. (TH, 112/9 137)

Dollâb-veş yaş döküp inlerse yeridür
Kim soldı bâd-ı kahrla bâğ-ı vefâ dirîğ. (MB, 48/19 011)

1.5 Gelecek zaman ifade eden cümleler

-sA gerek yapısıyla kurulan cümleler ihtimal ve gereklilik anlatmakta, gelecek zamanı teşkil etmektedir (Deny, § 1231). İncelediğimiz metinlerde bu yapı oldukça seyrek olarak kullanılmakta olup “gelecek zaman” ifade etmektedir:

Zîrâ ki şakülün mebde ve müntehâsı bir olmaz, gittikçe tekârüb, merkez-i arzda telâkiye müntehâ olsa gerekdür. (CN, 21/21 076)

Beýt: İdemez def' sakınmag-ıla kazâyı kimse
Bin Sakınsan yine ön son olacak olsa gerek (SN, 5b/19 034)

2. {sA} Morfemli Cümlelerin İşleyişleri (Fonksiyonları) Bakımından İncelenmesi

{sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümleler, dahil oldukları cümlelerde her hangi bir cümle unsuru olarak kullanılabilir. Böyle cümlelerde ana cümlelerin unsurlarından biri bir yardımcı cümle halinde ifade edilmektedir. Yardımcı cümlelerin ve bilhassa {sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümlelerin Eski Türkçe devresinde de muhtelif cümle unsurlarını karşılamak üzere kullanıldıklarını biliyoruz (Tekin 1965).

{sA} morfemiyle kurulmuş yardımcı cümlelerin ana cümleye hangi tamlayıcı işleyişiyle katıldığını tespit etmek, klasik gramer anlayışıyla güçtür, zira bu tip cümlelerin gramer tahlili yapılırken {sA} morfemli yardımcı cümleler dikkate alınmaz veya şartlı birleşik cümlelerin şart unsurunu (veya zarfını) oluşturduğu söylenip geçilir. Oysa bu cümleler içinde, tarihî şivelerde olduğu gibi çağdaş şivelerde de cümleye hiç şart anlamı katmadıktan başka zarf olarak isimlendirilemeyecek faillik, nesnelik, zaman tamlayıcılığı vs. gibi işleyişlerle de katılanları vardır. Bu gibi yardımcı cümlelerin ana cümle içindeki fonksiyonlarını doğru tespit edebilmek, onların dilde başka nasıl ifade edilebileceğini kontrol etmekle mümkündür (Bu konuda ilgi çekici bir karşılaştırma imkânı için bkz. Sözer).

Bizim inceleme konusu yaptığımız eserlerde {sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümlelerin - bir takım kalıplaşmış edatlık yapılar dışında - farazî anlatışlarını tamamen kaybetmedikleri görülmektedir. Ancak bu gruba giren {sA} morfemli yardımcı cümlelerin asıl görevleri, ana cümlelerin manasını şart, farz ve temenni bakımından sınırlamak değil, ana cümle yüklemine bir tamlayıcı olarak katılmaktır. Bazan bu işleyişleri muhtelif bağlayıcılarla kuvvetlendirilmektedir. Cümlelerin fail, nesne yer tamlayıcısı gibi unsurlarının {sA} morfemli bir yardımcı cümle ile ifade edilmesi manaya umumilik katma düşüncesine dayanmaktadır.

İncelediğimiz metinlerde {sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümleler şu işleyişlerde kullanılmaktadırlar:

2.1 Fail işleyişinde olanlar

{sA} morfemiyle kurulan yardımcı cümlelerden bir kısmı bağlı oldukları ana cümlelerin faili olabilmektedirler.⁷ Bunlar ana cümle failinin bir yardımcı cümle halinde ifade edildiği cümlelerdir (Deny, Emre, Dizdaroğlu, Hatiboğlu, Balıyev). Deny, "Şahıssız Bir Sonlamı Olan Bağlaşık Şart Cümleleri" başlığı altında (§ 1230) "başlamla ifade edilen faraziyenin kendisinin, sonlama yüklet (müsne-dünileyh, fail) olabileceğini" söylemektedir. Verdiği örnekler şunlardır:

Beraber gitsek olmaz mı?

Gelsen fena olmaz.

Buna ne kadar itiraz olursa yeri vardır.

Bunu alsak evladır.

Bu tabirin istimalinden tevakki olursa sezadır.

Fail işleyişindeki yardımcı cümleler gerundium gruplarının da faili olabilmektedirler.

Metinlerimizde tespit ettiğimiz fail işleyişindeki yardımcı cümleler bağlayıcı ve bağlayıcısız olmak üzere iki grupta incelenebilir.

Bağlayıcı olarak kullanılanlarda şu bağlayıcılar tespit edilmiştir: *kanda, ne, her kim, ne kadar*. Bu bağlayıcılar aynı zamanda manaya umumilik katmaktadırlar.

Örnekler:

Kanda yüz sürsem o mâhun cilve-geh-i pâyidür.

Kanda baksam pertev-i ruhsâr-ı cennet-sâyidür. (TH, 108/11 135)

...Hazret-i Risâletin ta'lîmiyle anda bir dâr-ı şifâ ve bir tahsîl-i 'ulûm için bir medâris inşâ idüp, her kim anda bir kerre "Bismillah" didi ise müfessirîn ve muhaddisînden ulu kimesne olup... (SN, 14a/14 053)

...yıldı bir kerre bir sayha urup rûy-i arzda ne kadar tuyûr var-ısa ol sûret üzre deveran iderken niçe yüz bin ecnâs-ı tuyûr zemine düşüp ahâli-yi Rûm alup tenâvül iderlerdi. (SN, 11a/31 043)

⁷ Fail cümlesine Eski Türkçeden bazı örnekler: "...yarlıkadı: ...kim yirçi suvçı kemiçi bar erser, yime kel-zün, tiginig asan tükkel kelür-zünler = ...buyurdu: kılavuz ve gemici olanlar gelsin ve prensi sağ salim geri getirsinler." ; "anta adın tınlıg yok, kim mening töpümdeki saçlarıg tutgalı u-sar = benim tepemdeki saçlarımı çekebilecek bundan başka bir canlı varlık yoktur." (Tekin 1965).

Her sene ol murg-i bî-rîğ te'sîr-i vefk ile sayha urup per (ü) bâlin küşâde idince 'azamet-i Hudâ ekâlim-i seb'ada ne kadar murg-i zîrek ve tuyûr-ı sığırçık-ı pür-reng var ise cemî'i dünyâ hadîkalarına müstevli olup minkarlarına birer zeytun ve nâhunlarına ikişer zeytun alup her tuyûr üçer zeytun hedâyâ ile İslambul'a gelüp, mezkûr amudun zeylinde olan kilar kubbesinün zirvesindeki delikten zeytunları birağup eda-yı hizmet idüp giderlerdi. (SN, 7b/17 037)

Bağlayıcısız olarak kullanılan fail yardımcı cümlelerinin metinlerimizdeki örnekleri:

(...) bizüm te'lîfimizün kusur ve noksânı ve bazı sehv ü galatı olursa 'aceb olmaz (zirâ...). (CN, 67/14 093)

Bu sengîn kadr-ıla ol kûh-ı fâik

Nigîn-i hâtem-i çarh olsa lâyık. (MB, 5/8 001)

...eydür:"Ben cüzâm marazından ölürsem bana yegdür." (SN, 8a/30 040)

Câyî ol pâyün olursa hâne-i çeşmüm sezâ. (TH, 5/18 115)

Oİ diyârlar halkı dahı kendü bilâdınun hurografyasını yazup ilhâk iderse azîm minnetdür (dimişdür). (CN, 66/10 091)

...Oİ zât-ı şerîfi medîne-i 'ilm olan fahr-i âlemün ravza-i râdiye-i münevvere ve hazîre-i mutahharalarına duhûl iderse sezâdur. (CN, 9/1 066)

Pes bir iklimde atvel-i nehâr isti'lâmı lâzım gelse, kaçınıcı iklim ise nisf-ı 'adedini hattı-i istivâ nehârı üzerine zamm ile hâsıl olur. (CN, 53/5 080)

'Aceb mi bulsa kârun in'ikadı?

Olur her in'ikadun bir küşâdı. (MB, 22/10 005)

Bakanlar ana 'ayn-i 'ibret ile

'Aceb mi kalsa rây-ı hayret ile? (MB, 44/18 009)

Unutdursa 'aceb mi 'âlem içre

Bu şâh-ı ma'delet Nûşirevân'ı? (MB, 74/12 027)

Çün periyle sayd ider ol şîşe-bâz?

Şîşe-âyin tan mı kılssa dîde-bâz? (MB, 63/15 020)

Per-i şâhin n'ola 'ahdinde kılssa

Ser-i kebg üzre her dem sâye-bâni? (MB, 74/16 029)

2.2 Nesne işleyişinde olanlar

{sA} morfemi almış yardımcı cümlelerin bir kısmı ana cümlelerin nesnesi durumundadır, yani bir kısım cümlelerde ana cümlelerin nesnesi {sA} morfemi almış bir yardımcı cümle halinde ifade edilmektedir. Yardımcı cümlelerin bu nesnelik rolüne ana cümlede bazen bir zamirle işaret edilmektedir.⁸

Metinlerimizde tespit ettiğimiz nesne işleyişindeki yardımcı cümleler, akuzatif hali eki almış bir zamirle ana cümlede temsil olunup olunmamasına göre iki gruba ayrılabilir.

a) Akuzatif eki almış bir zamirle ana cümlede temsil olunanlar: Bunlarda yalnızca *cümlesi* zamiri kullanılmaktadır. Elimizde bulunan örneklerdeki yapı "...ne kadar /İSİM/ var-ısa, cümlesini....." şeklinde olup, "...bütün /İSİM/leri..." gibi bir yapıya çevrilebilmektedir.

Örnekler:

İslâmbol içre ne kadar bin şehidler var ise cümlesin şehîd oldukları mekânlarda defn ider... (SN, 17a/35 057)

Ve İslâmbol kal'esinin enderûn u bîrûnında, kal'e üzre ve kal'eye muttasıl ne kadar a'yân (u) eşrâf hâneleri var-ısa cümlesin münhedim idüp sâhiblerine mîrîden bahâların virüp... (SN, 10a/6 042)

...Millet-i Mesihîyye'ye ihânet etmeğe başlayup Haleb ve Şam ve Irak ve Mısır'da ne kadar dîn-i Mesihden nasârâ var ise cümlesini kırıp mâl-ı hazâyinler ile 'asker cem' idüp.... (SN, 8a/4 038)

b) Ana cümlede bir zamirle temsil ve işaret olunmayanlar:

Hülâsa-i kelâm, bu gâr-ı bârûd üzre ne kadar kâr-ı kadîm binâ-yı azîmler var ise evc-i âsumâna tayr-i ebâbil gibi tayerân idüp İslâmbol'dan binâ pâreleri Üsküdar tarafında Salacak burnına ve Kadı köyüne düşdüğü pâreyer hâlâ zâhirdür. (SN, 13b/6 051)

Ne istedimse nasîb itti râh-ı Beytinde

Ne hâcetüm var-ısa eyledi keremle revâ. (TH, 112/5 136)

...ve eyittiler ki, Şehriyar-ı Şitâ her neye kadir ise taksîr ve elinden her ne gelürse te'hîr itmesün. (MB, 62/6 019)

⁸ Eski Türkçe devresinde {sA} morfemiyle yardımcı cümle kuruluşuna örnek: "Burkanta adın, kimni erser, umug inag bulmaz biz = Burkandan başka hiçbir kimseyi biz destek ve dayanak olarak bulamayız." ; "kayu çşaptlıg yarlıgıngız erdi erser - angmıntın birkiye yime çşaptlıg yarlıgıngıznu - ... arıg küzed-tim = Ahlakî buyruğunuz ne idiye - hatta ahlakî sözlerinizi teker teker - tamamiyle yerine getirdim." (Tekin 1965)

2.3 Zaman tamlayıcısı işleyişinde olanlar

{sA} morfemli yardımcı cümleler ile ana cümlelerin zaman tamlayıcısı ifade edilebilir, yani cümlelerin zaman tamlayıcısı işleyişinde bir yardımcı cümle halinde bulunabilir (Emre, Eckmann 1979a; ayrıca bkz. 5. dipnot).

Her hal ve hareketin bir zaman içerisinde mümkün olabilmesi sebebiyle, aslında bir tasarlama kipi şeklinde kullanılan {sA} morfemli yardımcı cümleler, bazılarında daha zayıf olmak üzere, geçmiş, hal veya geleceğe ait zaman kavramlarının birini de bünyelerinde taşırlar, ancak bunların zaman ifadesi, denildiği gibi, her hal veya hareketin bir zaman içerisinde mümkün olabilmesiyle alâkadardır. Halbuki zaman tamlayıcısı işleyişindeki {sA} morfemli yardımcı cümleler doğrudan doğruya cümlelerin zaman zarfı olurlar.⁹

Bu gruptaki yardımcı cümlelerin söz konusu işleyişleri bazen çeşitli bağlayıcılarla kuvvetlendirilir. Buna göre, metinlerimizde tespit ettiğimiz zaman tamlayıcısı işleyişindeki cümleleri bağlayıcı alıp almamalarına göre iki gruba ayırabiliriz:

Bağlayıcılı olanlar: Bunlarda kullanılan bağlayıcılar şunlardır: *kaçan, kaçan ki, her kaçan ki*.

Örnekler:

Kaçan bunlar olmasa te'sîr aşığı kor. (CN, 81/31 104)

Kaçan buhâr müctemi' olup hurûc itse med vâki' olur. (CN, 80/27 100)

⁹ {sA} morfeminin zaman yardımcı cümlesi kuruluşunda kullanılışı pek çok türkologun hemfikir olduğu bir durumdur. Tarihî devre metinlerinde olduğu gibi çağdaş Türk şivelerinde de bu kullanışa rastlanmaktadır. Mesela Özbek, Türkmen ve Karakalpak Türkçelerinde {sA} morfemli cümleler, zaman yardımcı cümlesi olarak da kullanılmaktadırlar (Guzuçiyev).

Eski Türkçede: "Ögsüz kal tilve bolup etüz kod-sar, sekiz ulug tamularda utgurak toğ-ar = Bilinçsiz, çılgın olup ölünce, muhakkak sekiz büyük cehennem doğar." ; "Ölürgeli ilt-serler mangra-yur = Öldürmek için götürünce bağırır." ; "Kaçan tüz tüp bilge bilig başakı bilge bilig orunınga teg-ser, ötrü anta akıgsız bol-ur = Düz ve derin hikmet, ilk hikmet yerine ulaştığında, -akmayan- olur." (Tekin 1965)

Karahanlıcada: Kutadgu Bilig'ten:

Bular togdı erse yarudı kalık (31-141)

Baka kördüm erse özüng öwkelig

Munı kördüm erse yitürdüm bilig (96-790) (Ercilasun).

Harezmcede: "...takı Harum Mûsâ peygambarnıng halıfası erdi Benû İsrâ'il üze; Mûsâ peygambar safarga barsa özini halıfa kılar erdi." (Nehcü'l-ferâdis, s.137) ; "...ol nasranî kızınğa mu'anika kılayın tedi erse ol kız kaçıp tüşti takı atasınğa habar verdi erse tuttular takı müezzinge aydılar..." ; "...kaçan kim müezzin hamr içti erse esrüdî. Andın soñ iştahası boldı erse toñuz etini keltürdiler..." (Nehcü'l-ferâdis, s.364).

Çağataycada: "Bu habarnı işitti erse, mirahorın üç yüz kişi bile karavulluka yiberdi = Bu haberi işitince mirahorunu üç yüz kişi ile karakolluğa gönderdi." (Eckmann 1979b).

Şartlı yardımcı cümle yapısı Almancada da zaman ifade edebilmektedir (Sözen).

Kaçan zeyt sürseler hadîd andan kaçar. (CN, 63/28 090)

Kaçan kamer zıllı 'arzda vâki' olsa nûr-ı şems andan munkatı' olur (didikleri gibi). (CN, 18/4 138)

Kaçan kim İslâmbol'a Ak deniz tarafından düşmen gemileri zâhir olsa mezkûr tuç dîv sûretinden bier âteş zuhûr idüp cümle keştîler ihrâk bi'n-nâr olurlardı. (SN, 13a/3 049)

Bağlayıcısız olanlar:

...ve âdetullâh her vaktde bu minvâl üzre sâridür ki bir efgendesine esbâb-ı zafer virmek dilese mukaddemâ niçe rûzgâr azmâyiş-i gam u teşvîşle kalbini şikeste iderdi. (MB, 60/23 015)

Olur her tobı gün gibi atılsa
Cihânun ejder-i âteş-feşânı. ((MB, 74/25 032)

(Kaçan zeyt sürseler hadîd andan kaçar), keçi kanı ile ıslansa, girü cezb ider. (CN, 63/28 090)

Yine bir mahalden bir mahale ne rûzgâr üzerine varılır bilinmek murâd olınsa pergârun bir ucunu iki mahallün üzerinde farz olunan hatta müvâzi rûzgâr üzerine koyup, yürüdürler. (CN, 63/6 088)

...ve bir mahalden bir mahalle ne kadar mildür bilinmek murâd olınsa pergâr ile ölçülür. (CN, 63/6 086)

Yılda bir kerre Cebrâ'il sûreti kanat kakup sayha ursa şark cânibi ganimet olur (dirlerdi). (SN, 12a/16 047)

Yigirmi ikinci hâkim: Ok Meydanında Yeni çeri ocağından ta'lim-hânci başı ve korucular Ok Meydanı hududında kol tolaşup bir müttehem harâm-zâde tutsalar Atçı başıya götürüp cürmine göre hakkından gelüp yayları çilesiyle bir dırahta salb idüp tîr bârân iderler. (SN, 28b/6 062)

Azrâ'il sûreti sayha ursa cemî'-i dünyâda tâ'ûn olur (diyü havf iderlerdi). (SN, 12a/18 048)

Penbe-i dâğ-ı derûn içre nihândur bedenüm,

Diri oldukça libâsum budur,ölsem kefenüm. (TH, 58/25 128)

On tokuzuncı hâkim, Mi'mâr başıdır. İslâmbol içre bir binâ olınsa bundan me'zûn olmayınca münhedim idüp bennâsın ta'zîr ider, kanundur. (SN, 28b/2 061)

Lâkin bir şehri ü beled ne memleketdedür lâzım gelse kitâb âhirinde olan fihris-i mufassala mürâcaat olınsa. (CN, 67/25 094)

...ve ol amûdun için cevî idüp, menâre-vâr, ruhbânlar çıkup İslambol'a bir bâğî vü dâğî asker gelse çan çalarlardı. (SN, 7a/3 036)

Er ile avratın bir biriyle hüsn-i zindegânîleri olmasa, ya er kişi ya zen kişi ol 'amûdı der-âğûş etseler elbette bir birlerinden müfârakat vâki' olur. (SN, 11b/34-35 046)

Pes bu ikinci daireyizikr olınan tavâyıf on ikiye taksîm idüp, iç denizde ve taşra okyanusda sefer itseler isti'mâl idüp.... (CN, 60/12 085)

Meselâ: Mâh-ı hamsinde hamsin balığı sûreti sayha urisa Kara denizde aslâ hamsi balığı kalmayup, cümle İslâmbol'a gelüp, der-kenâr olup, cümle ahali (-yi) Makedon hamsin balığı ile kefâflanurlardı. (SN, 13a/13 050)

2.4 Hal tamlayıcısı işleyişinde olanlar

Bu gruba giren cümleler, ana cümle hal zarfının {sA} morfemi almış bir yardımcı cümle halinde ifade edildiği cümlelerdir. Bu yardımcı cümlelerde farazî bir anlatış hakimdir, ancak bunlar işleyişleri itibarıyla hal zarfı durumundadırlar. Sadece bir örnekte yardımcı cümle *ana göre* edatı ile ana cümlede temsil edilmiştir.

Örnekler:

...ve eteginde nice gün nice gece kenâr u cezîre görünmese rüzgârına göre gemi her saatte ne kadar mil hareket iderse, ki ol tecrübe ile ma'lumdur, ana göre kerteriz... (CN, 63/6 089)

...ve bu rây-ı felsefî şer'a muhâlif zann olunursa def'-i halecân ve husûl-i itminân için mazhar-ı feyz-i lâ-yezâlî İmâm-ı Gazalî Tehafüt-i Felasife'de yazdığı bi-ibâretihi bu mahalde îrâd ve tercüme olunur ki dimişdür(...). (CN, 17/21 069)

... ve eger tülde müttelik ve arzda muhtelif ise bu sûretde tefâvüt-i mâbeyn'l-arzeyn bu'd-ı mâbeyn olur. (CN, 54/29 082)

...ve eger ikisi dahı muhtelif ise bu sûretde bu'd-ı mâbeyn bir müselles-i kâimü'z-zâviye veteri olur. (CN, 54/30 083)

...eger askerîden olup mücrim ise aman vormeyüp bir dırahta berdâr iderler. (SN, 28b/9 063)

Anâsır (u) eczâsı ne hayyizde olursa küreden bir kıt'adur. (CN, 21/16 074)

...ammâ yine taraf-ı Sultân'dan fermân olınsa bir a'lâ ma'dendür, belağan mâ-belâğ ma'den husûlî mümkündür. (SN, 13b/35 052)

Zira bir musavvir tasvirde yalnız tekmîl-i a'zâya meşgûl olup sâir tenâsüb ve muhassenât-ı evzâ' ü etvâra riayet itmese küllî taksîr itdüğü gibi, cografya sâhibi dahı yalnız mekân beyânına meşgul olup sükkânı umûrına ve sâir nevâdir zikrine mukayyed olmasa bir uryân meyti tasvîr iden musavvire döner. (CN, 67/8 092)

Er ile avratın bir biri-le hüsn-i zindegânîleri olmasa, ya er kişi ya zen kişi ol 'amûdı der-âğûş etseler elbette bir birlerinden müfârakat vâki' olur. (SN, 11b/34-35 046)

2.5 Yer tamlayıcısı işleyişinde olanlar

Bir kısım cümlelerde yer tamlayıcısı {sA} morfemi almış bir yardımcı cümle halinde ifade edilmiştir.¹⁰ Metinlerimizde tespit ettiğimiz bu tip yardımcı cümleler datifli ve ablatifli yer tamlayıcılarının yerini tutmaktadırlar. Bunlar çeşitli bağlayıcılar da almaktadırlar. Bu bağlayıcılar *ne, ne kadar, her ne, kanda, her kangısında, ne kim* olup, bunlar manaya umumilik katmaktadırlar.

Bu gruba dahi edilen cümleler, ana cümlede bir zamirle temsil ve işaret olunup olunmamalarına göre iki gruba ayrılırlar.

Ana cümlede bir zamirle temsil olunanlar: Bunlar ana cümlede datifli ve ablatifli *cümlesi* zamiriyle temsil olunmaktadırlar. Örnekleri şunlardır:

Arazî arasında ne kadar bihâr var-ısa cümlesine okyanus dirler. (CN, 74/21 097)

Ve'l-hâsıl, ol asrda dest-i âl-i 'Osmânda ne kadar şehri-i 'azîmler var ise cümlesinden ümmet-i Muhammedi ehl (ü) iyaliyle İslâmbol'a getirüp i'zâz u ikrâm idüp ma'mûr u âbâd itdiler. (SN, 26b/22 060)

Ana cümlede bir zamirle temsil olunmayan yer tamlayıcısı işleyişindeki cümlelerin örnekleri şunlardır:

Ne mahalle vâsıl olursa ol rûzgâr ile gidilür. (CN, 63/6 087)

(...) ne tarafa nazar olınsa şekli-i muhaddeb görünür. (CN, 19/16 071)

Pes Sultân-ı Bahâr dahı (ve ateyna...) mûcibince tahte'l-arz olan künûz-ı mahzûnın ve emvâl-i meknûnın ihrâc idüp cemî'-i sipâh-ı nusret-penâhına sigâr ü kibâr ne kim var-ısa îsâr ü nisâr eyledi. (MB, 21/10 004)

¹⁰ {sA} morfemli cümlelerin Eski Türkçede yer tamlayıcısı işleyişiyle kullanımına şu cümleyi örnek gösterebiliriz: "birük kayuta...togmakı bol-sar, yime anta...yime bolur = bir kimse nerede doğacaksa...yine orada...olur." (Tekin 1976)

...ve ol diyarlarda reâyâdan kimi buldılar-ısa istimâletler virdiler. (MB, 38/6 008)

...ve kanda gitse bile giderlerdi. (MB, 35/21 006)

...diyü cümle câmi' içindeki cemâati birer birer bu hakîre gösterüp her kankısına nazarım ta'alluk etdi ise dest ber-sîne idüp, nazar âşinâlığı idüp, tâze can buldum. (SN, 2a/10 033)

"Sultânım! İslâmbol tokuz kerre 'amâr ve tokuz kerre harâb olmuşdır, ammâ dest-i âl-i 'Osmân'daki gibi ilâ-haza'l-ân bir zamânda böyle harâb olmamışdır kim, her ne cânibinden olursa dost ü düşmen der (ü) dîvârının münhedim olan yerlerinden 'arabalar ile girüp çıkarlar." (SN, 9b/23 041)

Her ne tarafa imrâr-ı nazar olınsa yek-sere leb ü rû vü çeşm ü ebrû müşâhade olınup (güyâ...). (TH, 56/14 127)

2.6 Yönveren işleyişinde olanlar

Klasik gramer anlayışında umumiyetle "edat" olarak ele alınan, günümüz dil bilimi araştırmalarında "yönveren" olarak isimlendirilen (Göknel, 58-60; Adalı, 40-41) dil birimlerinin en belirgin özelliklerinden biri, cümle unsuru olarak kullanılmamaları, ancak manaya, ifadeye kendi belirledikleri bir yön vermeleri, cümlelerin semantik istikametini değiştirmeleridir. Mesela *lütfen* bir nezaket; *eğer* şart yönverendir. - sA morfemli yardımcı cümlelerle kurulan bazı birleşik cümleler de zamanla kalıplaşarak yönveren haline gelebilmektedirler.¹¹ İncelediğimiz metinlerde *görse kim ve Allah'ı seversen* yapıları bu gibi yön verenlerdendir.

Deny, *görse ki* yapısının ihbariyye (bildirme) mahiyetinde olduğunu söylemektedir (§ 1224). Günümüz Türkiye Türkçesinde "bir de ne görsün..." şeklinde bir yapıyla karşılanan bu birimler okuyucunun dikkatini gelecek cümleye yoğunlaştırmaya dönüktür.

Hazret-i 'Îsâ elindeki 'asâsıyla Kostantin'e bir 'asâ urınca derhal Kostantin hâbdan bîdâr olup görse kim cümle vücudunda 'illetden bir 'illet kalmayup ten-dürüst olup dürr-i beyz-âsâ olmuş. (SN, 8b/5 045)

Şeyh Maksud görse kim İslâmbol içre niçe bin şühedâ yedi günden beri ter ü tâze pây-mâl-i rimâl olup yatırlar. (SN, 17a/31 056)

¹¹ Abdullayev (s.522)bu gibi Azerî Türkçesinde kullanılan şartlı birleşik cümleden gelişmiş yönverenlere örnek vermektedir: *başga cür desek, tabiri caizse, Allah goysa vs.*

Küffâr ise: “Emn (ü) âmâna dâhil olduk! Bunlar istikbâlimize geldi!” zann idüp aslâ dest-dırazlık itmeyüp âsûde dururlar. Görseler kim bunların lisânında sadâ-yı Allah, Allah zâhir olup keştî içre olan küffârlar dest-ber-kafâ, kayd (u) bend etmege başlayup cemî’i mâl (u) erzakların gâret etmege başlarlar. (SN, 22b/20 058)

Şu cümlede ise *yönveren*, yüklemde belirtilen hükmün gerçekleşmesinin mümkün olmadığını, bunun beklenilmeyen bir iş olduğunu ifade etmektedir:

Dâne-i hâline bak cennet-i ruhsârında
Nice sebr eylesün Allah’ı seversen âdem. (TH, 34/4 122)

C. Sonuç

Bu çalışmanın birinci bölümünde, kaynak eserlerdeki {sA} morfemli yardımcı cümlelerin yapı özellikleri ortaya konmuş, ikinci bölümde ise söz konusu morfemle kurulan yardımcı cümleleri ifade hususiyetleri ve işleyişleri (fonksiyonları) üzerinde durulmuştur.

Söz konusu morfemin çok zengin mana nüanslarını ifade etmek üzere çok çeşitli yapıların teşkilinde kullanıldığı görülmektedir. Bu yapı zenginliği elbette fonksiyon zenginliğini de beraberinde getirmektedir.

Bu çalışmadan da görüldüğü gibi {sA} morfemiyle teşkil edilen yardımcı cümleleri en yaygın ifade hususiyetlerinden yola çıkarak “şart cümleleri” olarak isimlendirmek, yeteli olmamaktadır. Elbette, yine bu isim altında diğer ifade hususiyetlerinden de dil bilgisi öğretiminde bahsedilmelidir.

{sA} morfemli yardımcı cümlelerin ana cümle yüklemi karşısındaki fonksiyonlarının incelendiği bölüm, bizce, bu çalışmanın asıl üzerinde durulması gereken kısmıdır. Birkaçı hariç dil bilgisi kitaplarımızda bu yardımcı cümlelerin fail, nesne gibi fonksiyonları taşıdığından bahsedilmez. Oysa bu yardımcı cümlelerden bir kısmı Türkçe’nin bir ifade hususiyeti olarak böyle gramatikal fonksiyonlar yüklenmektedirler. Bizim XVI - XVII. yüzyıla ait dört eser üzerinde yaptığımız araştırma çağdaş metinler üzerinde gerçekleştirilerek bu gibi yapıların varlığı kolayca tespit edilebilir. Bunların da dil bilgisi öğretiminde gösterilmesi gerekir.

Örnek Cümlelerin Sadeleştirilmesi

- 001 Bu yüksek değer ile o yüce dağın çarha yüzük taşı olması münasiptir.
002 Yüz bin ayıp içinde bir hüner olsa basiret sahiplerinin baktığı, o hünerdir.

- 003 Dayanak ve sığınağı Allahın ihsanı olmayan kimse bütün âlemi asker edinse [de] memlekete hükümdar olamaz.
- 004 Bahar Sultanı da (ve ateyna...= verdik..) ayeti gereğince yer altında gizli hazinelerini, zenginliklerini çıkarıp bütün muzaffer askerlerine (büyük küçük hepsine), dağıttı.
- 005 İşinin zorlaşması (çıkmaza girmesi) şaşılacak bir şey değildir; her düğümün bir çözümü olur.
- 006 ...ve gittiği her yere birlikte giderlerdi.
- 007 (Ona) cennet bahçesi denilse münasiptir; zira bir çesmesinin adı "ab-ı kevser"dir.
- 008 ...ve o diyarlarda gördükleri herkese teselliler verdiler.
- 009 Ona ibret gözüyle bakanların hayrette kalması, şaşılacak bir şey mi?
- 010 Eğer bu demde su kenarında işret etmezsen tatlı ballı armut, ağzına söver.
- 011 Dolap gibi yaş döküp inlese yeridir; zira - ne yazık ki - kahr rüzgârıyla vefa bağı sararıp soldu.
- 012 Hazret-i Sultan her ne kadar üzgün ve sıkıntılı ise [de yine] buyursun ki hakanlık himmeti bereketiyle düşmana göz açtırmayıp aniden huruç edilsin.
- 013 Mertsen, mertçe dur; hemen geliyorum!
- 014 Allahın kanunu her zamanda böyledir ki, bir kuluna lütuf kapılarını açmak istediğinde önce bir kaç gün sıkıntılarla imtihan ederek onu üzer.
- 015 ..ve Allahın âdeti böylece sürüp gitmektedir ki, bir kuluna başarı yolunu açmak istediğinde, önce bir müddet üzüntü ve sıkıntılarla sınıyarak kalbini kırar.
- 016 Eğer bugün Kış Sultanı yersiz sözler ve savaş tehdidiyle bize gücünü ve ölçüsüz savaş taşlarını gösteriyorsa buna şaşılmaz, zira işi güçlük çıkarmak olan zamanın müsaadesiyle yenice üstünlük sağlamış ve dimağı gurur rüzgârıyla dolmuştur.
- 017 Kalbi bozuk ve dimağı karışık olan kişinin söylediği her söz güvenilmez ve anlamsızdır.
- 018 Bir kaç gün hasta olup zamanın sıkıntılarıyla güçsüz düştümse (de) yine Allahın yardımını yardımcım ve desteği dayanağım olup onun hakkından gelirim.
- 019 ...ve dediler ki : "Kış Sultanı gücü yettiğini yapmakta kusur etmesin, elinden geleni geciktirmesin.

- 020 Kanadıyla avlanan o şişebazın (hokkabazın) şişe gibi göz oynatması şaşılacak şey midir?
- 021 Görenler: "Cennet herhalde budur" der ; ona girenler çıkmak istemezler.
- 022 ..."Eğer daha yakın gelirse keskin kılıç gibi elleşiriz, aksi takdirde kan dökücü ok gibi uzaktan konuşuruz." dediler.
- 023 ...ve ejderha gibi bu tarafa saldırsa parlak bir yıldırım gibi ateş saçıp yürürler.
- 024 Bunlar öyle simsarlardır ki ellerini toprağa soksalar bağ kütüğü, taşı tutsalar cevher ederler.
- 025 Eğer söz söyleme sanatında zamanın Hassan'ı olsan [yine de] insanların ve cinlerin kötölemesine hedef olursun.
- 026 İskender bu ülkeyi görseydi, yıllarca ona hizmet ederdi.
- 027 Bu adalet sahibi hükümdarın Nuşirevan'ı unutturması şaşılacak şey midir?
- 028 İnsanlar ve cinler ona baş eğse yerindedir ; zira kahraman adı Süleyman'dır.
- 029 Onun zamanında şahin, kanadıyla kekliğin başı üzerine her dem gölge salsa ne olur?
- 030 Düşmanı dokuz çarhı kale yapsa yine de o hücum ettiğinde aman ister.
- 031 Düşmanın bin canı olsa ne çare, zira onun oku ansızın gelip çatan bela gibidir.
- 032 Her topu, atıldığında, güneş gibi cihanın ateş saçan ejderhası olur.
- 033 ...diye camideki cemaati birer birer bu hakire gösterdi. Gözümün gördüğü herkese elimi göğsüme koyarak selâm verip, göz aşinalığı edip taze can buldum.
- 034 Kimse dikkatli davranmakla kazadan (kaderin gerçekleşmesinden) kurtulamaz. Ne kadar dikkat etsen de önünde sonunda olacak olan gerçekleşecektir.
- 035 Eğer Osmanlı sultanları himmet etse, az bir masraf ile, Tuna nehrinin yine Yenibahçe ve Aksaray içinden akması mümkün idi.
- 036 ...ve o sütunun içini boş yapmışlardır; rahipler minare gibi çıkıp, İstanbul'a yağmacı askerler geldiğinde çan çalarlardı.
- 037 Her sene o kuş sihrin tesiriyle bağırıp kolunu kanadını açınca, Allahın büyüklüğü(ne bakın ki), yedi iklimdeki bütün sığırcık kuşları, yeryüzündeki bahçelere yayılıp gagalarında birer, pençelerinde ikişer zeytin alıp, her kuş üçer tane zeytin hediyesiyle İstanbul'a gelip, anılan sütunun

- dibindeki kilerin kubbesinde bulunan delikten zeytinleri kırıp hizmetlerini görerek giderlerdi.
- 038 ...millet-i Mesihîyyeye (Hıristiyanlara) ihanet etmeye başlayıp Halep, Şam, Irak ve Mısır'daki bütün Hıristiyanları kırıp, hazine malıyla asker toplayıp....
- 039 ... Hıristiyanlığa ihanet için şöyle der: "Ey Kralım! Eger sağlığına kavuşmak istersen, ki senin derdinin başka ilacı yoktur, önce büyük bir havuz yap..."
- 040 ...şöyle der: "Cüzzamdan ölmem daha iyidir."
- 041 "Sultanım! İstanbul dokuz kere mamur ve dokuz kere harap olmuştur, ama Osmanoullarının elindeki gibi, bugüne kadar, hiç harap olmamıştır, çünkü her tarafından, dost düşman surlarının yıkık yerlerinden arabayla girip çıkarlar."
- 042 İstanbul kalesinin içinde ve dışında, kale üstünde ve kaleye bitişik olan bütün ayan ve eşraf evlerini yıkıp sahiplerine bedellerini devlet hazinesinden verip...
- 043 ... (bu heykel) yılda bir kere bağıırır, yeryüzündeki bütün kuşlar o heykel üzerinde dolanırken binlercesi düşer ve Rum ahalisi (de) bunları alıp yerlerdi.
- 044 Hâla bütün cehennemlik kâfirlerin, benzetmek gibi olmasın, kibleleridir ki, her sene binlerce Hıristiyan gidip Kamame'de pür-gamâm ? olup ziyaret ederler, haşa sümme haşa, haccetmiş olsalar. Ama haçperestlit ettikleri muhakkaktır.
- 045 Hazret-i İsâ elindeki asa ile vurunca Kostantin hemen uykudan uyanıp ne görsün: Bütün vücudunda hastalıktan eser kalmayıp beyaz inci gibi olmuş.
- 046 Erkekle kadın iyi geçinemese, ya erkek, ya kadın o sûtûnu kucakladıklarında muhakkak ayrılık gerçekleşir.
- 047 Yılda bir kere Cebrail heykeli kanat vurup haykırdığında doğu tarafı zenginleşir <derlerdi>.
- 048 Azrail heykeli haykırdığı zaman bütün dünyada veba olur <diye korkarlardı.>
- 049 İstanbul'a Akdeniz tarafından düşman gemileri geldiğinde tunç şeytan heykelinden bir ateş çıkıp bütün gemiler yanardı.
- 050 Mesela Hamsin ayında Hamsin balığı heykeli bağırdığında Karadenizde hiç Hamsi balığı kalmayıp hepsi İstanbul'a gelir, kıyıya vurur, bütün Makedon halkı hamsin balığı ile karınlarını doyururlardı.

- 051 Özetle, bu barut mağarası üzerindeki eskiden kalma bütün büyük binalar ebabil kuşları gibi havaya uçmuştur. İstanbul'dan bina parçaları Üsküdar'a tarafında Salacak burnuna, Kadıköy'e düştüğü hâlâ bellidir.
- 052 ...ama yine Padişahın (bu hususta) emretmesi halinde -iyi bir madendir - bol bol maden çıkarılması mümkündür.
- 053 ... Hazret-i Peygamberin yol göstermesiyle orada bir darüşşifa ve medrese inşa etmiştir (ki) orada bir kere 'bismillah' diyen herkes müfessir ve muhaddislerden büyük bir kimse olmuştur...
- 054 Öyle büyük bir şehirdir ki, İstanbul içinde bin kişi ölse yine insan deryasından bir şey eksilmez.
- 055 Derhal İstanbul içinde bir Müslüman kalmasın, yoksa hepsini kılıçtan geçiririm, diye...
- 056 Şeyh Maksud bir de ne görsün: İstanbul içinde binlerce şehit yedi günden beri hiç bozulmadan yerlerde yatmaktadırlar.
- 057 ...İstanbul'daki bütün şehitleri, şehit oldukları yerlerde gömer...
- 058 Kâfirler ise : “Güvenliğe kavuştuk. Bunlar bizi karşılamaya geldi!” sanıp aslâ el kaldırmayıp sakince dururlar. Bir de ne görsünler: Bunların dilinde ‘Allah Allah!’ sedası zahir olup gemi içindeki kâfirleri elleri başlarında bağlamaya ve bütün mal ve erzaklarını yağmalamaya başlarlar.
- 059 Kâfirler ise boğazlardan gelen gemiler için adı geçen üç boğazı toplarla donatmışlardı.
- 060 Velhasıl o asırda Osman oğullarının elinde bulunan bütün büyük şehirlerden Müslümanları çoluk çocuğuyla İstanbul'a getirip, onlara cömertlik göstererek [İstanbul'u] bayındır ettiler.
- 061 On dokuzuncu hakim, mimarbaşidir. İstanbul icinde bir bina yapıldığında bundan izin alınmazsa yıkıp yapanı da sözle uyarır, kanundur.
- 062 Yirmi ikinci hakim: Ok Meydanında yeniçeri ocağından Talimhaneci başı ve Korucular devriye gezip, bir sanık haramzade tuttuklarında Atçıbaşı'na götürürler, (o da) suçuna göre cezalandırılır veya yalarının çilesiyle bir ağaca asıp üstüne ok yağdırırlar.
- 063 Suçlunun asker olması durumunda aman vermeyip bir ağaca asarlar.
- 065 ...ve malumdur ki, bir ilim dalı özünde ilim olması bakımından yerilmez; (Kişi bilmediğinin düşmanıdır) sözünün ifade ettiği gerçekten yüz çevirip, bazen kimi sebeplerle yerilirse de gereksiz sayılıp her zaman unutulup kalmaz, belki ihtiyaç zamanında en gerekli şey olur.

- 066 Cennet bahçelerinden çıkıp dile gelen salavatların, şerefli zata ilmin şehri olan hazret-i Peygamberin nurlu ve temiz kabirlerine girmesi, münasiptir.
- 067 ...ve ülkelerin sınırları konusunda anlaşmazlık çıkacak olsa bu ilim problemi çözer.
- 068 ...ve bu ilmin gerekliliğinin bir örneği şudur ki, geniş bir eve sahip olan bir kimse o evin içindeki kapıları, odaları, ahır, mahzen, pencere ve diğer yerleri bilse, ama evin şehrin hangi semtinde olduğunu bilmese, şehirde karışıklık ve yangın çıktığında kendi evine uzaklığını bilemeyip ihtiyaçlarını karşılamakta kusur eder.
- 069 ...ve bu felsefi görüş şeriate aykırı sanılacak olursa (sanılması halinde) yanlış anlamayı gidermek ve şüpheden kurtulmak için İmam Gazali'nin Tehafüt-i Felasife'de yazdıkları burada aynen tercüme olunacaktır. Şöyle demiştir:...
- 070 Eğer : "Hadisin sonunda buyurulduğu üzere ay tutulması ilahi tecelli sebebi ile bir saygı halidir." denilirse, biz deriz ki, hadisteki bu fazlalık sahih değildir.
- 071 ...bakılan her tarafta bir dışbükey şekil görülür.
- 072 ...Mesela bir yerden üç kişiden biri batıya, biri doğuya gidip biri yerinde dursa, gidenler düz bir rota ile ve eşit hızla yürüyerek doğuya giden batıdan, batıya giden doğudan gelip aynı günde (yerinde duran) kişinin yanında birleşseler, o gün, yerinde durana göre cuma olsa, batıya gidene göre perşembe, doğuya gidene göre cumartesi olur.
- 073 İkincisi şudur ki, yeryüzünde derin bir kuyu ve (bu kuyu) üzerinde bir minare olsa, kuyu dibinde bir kâseyi doldurup minarenin tepesinde o suyu tekrar o kâseye koysalar, almayıp fazla gelir.
- 074 Unsurları ne tarafta olursa küreden bir parçadır.
- 075 Üçüncüsü şudur: Bir minare şerefesinde iki yerden birer taş bırakılsa, taşların düştüğü yerlerin arası (bırakıldığı yerlerin arasından) daha kısadır. Mesela şerefenin bir kenarından öteki kenarı(na olan mesafe) iki zira' olsa, düşme noktaları arasındaki uzunluk iki zira'dan azdır.
- 076 İki şakülün başı ile sonu bir olmaz, birbirine yaklaşmalarının yerin merkezinde birleşme ile neticelenmesi gerekir.
- 077 İkinci mesele: Zeyd, Amr ile kıyamet alâmetlerinden olan güneşin batıdan doğması meselesinde mübahase edip Zeyd: "Bu meseleyi astronomi ilmi ile açıklamak mümkündür." dese, Amr kabul etmese, Zeyd : "Takiyyüddin er-Râsîd'in görüşüne göre burçlar kuşağı (zodyak) meyl-i küllîden geçip uzun bir zaman içinde ufk-ı istivâya uygun olur, diğer yıldız kuşakları da onun

- gibi uygun olduğundan batıdan doğmuş gibi olur." diye uygunluğu açıklasa, Amr kabul etmemekte ısrar edip: "Hiç bir şekilde uygunluk mümkün değildir, eğer mümkün olursa eşim üç talakla boş olsun." dese yemini gerçekleşir mi?
- 078 Üçüncü mesele: Zeyd: "Mekke şehri dışında bir yer vardır ki, orada dört yön de kıbledir." dese, Amr kabul etmese ve bunu ispat veya çürütme halinde köle azad etmeye yemin etseler, hangisinin gerçekleşir (köle azad etmesi gerekir)?
- 079 Bu da iki kısımdır: Üzerinde bulunduğu küreyi ikiye ayırırsa azîme <derler>, ayırmazsa sagîre derler.
- 080 Bir bölgenin en uzun günü, (o bölge) kaçınıcı iklimde ise, o sayının yarısını ekvator gününe ilave etmekle bulunur.
- 081 Ekvatordan kuzeye doğru olan bölgelerde durum nasılsa, sonraki âlimlere göre, güney tarafında da o şekildedir.
- 082 ...ve boylamda aynı enlemde farklı olması durumunda tefavüt-i mabeyne'l-arzeyn bu'd-ı mabeyn olur.
- 083 İkisinin de farklı olması durumunda bu'd-ı mabeyn bir dik üçgen kirişi olur.
- 084 Lakin bu şekilleri lüzumsuz süs sanan cahiller kitabı istinsah edip de şekilleri kasten çıkarırlarsa elden ne gelir; Allah belasını vere, ömrü günü azala!
- 085 Bu ikinci daireyi, anılan halklar on ikiye ayırıp, iç denizde ve okyanusta yolculuk ettiklerinde kullanırlar; lâkin okyanusa giden Avrupa halkı Cermen diline ve öteki halklar kendi dillerine çevirip, sınıflandırmayı da ona uydururlar.
- 086 ...ve bir yerden bir yere kaç mil olduğu öğrenilmek istendiğinde pergelle ölçülür.
- 087 ...ulaştığı yere o rüzgârla gidilir.
- 088 Yine bir yerden bir yere hangi rüzgârla gidileceği öğrenilmek istenildiğinde, pergelin bir ucunu iki yerin üzerinde farz edilen hatta paralel rüzgâr üzerine koyup çevirirler.
- 089 ...ve eteğinde günlerce kara görünmese, rüzgârına göre gemi saatte kaç mil giderse - ki bu tecrübeyle bilinir - ona göre günde bir veya iki kere kerteriz.
- 090 Zeytin yağı sürdükleri zaman demir ondan uzaklaşır, keçi kanı ile ıslandığında tekrar çeker.
- 091 "...O diyarlar halkının da kendi ülkelerinin hurografyasını yazıp ilave etmesi, büyük minnettir." (demiştir.)

- 092 Zira bir ressam resimde yalnız organların tamamlanmasıyla uğraşıp tavırdaki güzellik ve uyuma riayet etmese kusur ettiği gibi, coğrafya yazarı da yalnız mekânın anlatımıyla uğraşıp halkın durumuna ve diğer özelliklerine dair bilgi vermese çıplak bir cesedi tasvir eden ressama benzer.
- 093 ...bizim eserimizin kusur ve noksanının ve bazı hatalarının olması, şaşılacak bir şey değildir; zira bütün ülkelerin durumu ve hükümet şekilleri kitaplarda yazılmamıştır.
- 094 Lâkin bir şehrin hangi memlekette olduğunu öğrenmek gerektiğinde, kitabın sonundaki ayrıntılı fihriste bakılsın.
- 095 Tamamı cezb-i küllî değilse (de) çoğunlu böyledir, denebilir.
- 096 Bu yer küresi resminde ikinci dairede çizilen yerler ki genişlikçe yeryüzünün meskûn yerlerine (rub'-ı meskûna) eşit ve gelişmişlik bakımından mamur bölgelere üstün gelmese de en azından ona denk, garip ve acayip halleriyle Allah'ın gücünü tahkik ve hikmetli eserlerini tasdik edip cömertliğinin genişliğini ifade eden ve ibretli dinleyicilerin inançlarını artıran bir yeni dünyadır.
- 097 Mukaddime yazarı şöyle der: "Kara parçaları (karalar) arasındaki bütün denizlere okyanus derler."
- 098 Mesela (med), bir yerde bir gün öğle vakti gelse, ertesi gün bir saat sonra başlar.
- 099 Nihayet Aristo'dan med ve cezirin güneşle ilgili olduğu görüşü nakledilmiştir; yani güneş hareket ettikçe rüzgârları hareket ettirdiği gibi, denizi de hareket ettirir.
- 100 Bazıları : "Bunun (meddin) sebebi sulardan çıkan buhardır." diye denizi hummaya tutulmuş bir hayvana benzettiler. Buharlar toplanıp çıktığı zaman med gerçekleşir.
- 101 Önce, ayın bir günlük hareketi gök yüzünün dört noktasına göre dörde ayrıldığı gibi, deniz de tabîi (olağan) bir gün boyunca dört kere hareket eder.
- 102 Bu kuralın tamamıyla kabul edilmiş olmayıp tartışmalı olması önemli değildir.
- 103 Mesela Ay, Venüs'ü uygun bir noktadan görüp ıslak (?) menzile uğrasa med fazla olur.
- 104 ...Bunlar olmadığı zaman tesir azalır.
- 105 Lâkin Kontarnus ve diğerleri Ayın bu durumu hakkında üç kuvvet tespit etmiş ve şöyle demiştir: "Eğer bu tesir iki hususla sınırlı olsa, ayın gökte

göründüğü ve ufkun altına indiği (görünmediği) zamanlarda med olmaması gerekirdi; zira ışınları denize ulaşmamaktadır."

- 106 Kontarnus şişip kabarma ve çekilip inme (tahalhul ve zübûl) görüşüne varıp şöyle demiştir: "Sular kabarıp şişmese bu durum (med) nasıl ortaya çıkar ve cezir zamanında nereye akar gider?"
- 107 Mesela bir kimse güneşe karşı yürüyüp gitse bu işi deneyerek doğrular.
- 108 ... ve ondan başka, gök âleminin etkisinin şiddetini azaltmak için dört unsurdan oluşan cisimlere (ecsam-ı unsuriyyeye) tabî özellikler verdi; ta ki onlar ile silah kuşanmış gibi güçlenip göğün tesirini biraz uzaklaştırın, genellikle onlara tabi ise de bir ölçüde karşı koysun.
- 109 Eğer bir süre daha bunların dizginleri gevşek tutulursa (kontrol altına alınmazsa), Kızıldeniz'e yol bulup Hicaz sahillerini ve Yemen'i alırlar.
- 110 Eğer Mısır diyarından Süveyş yoluyla bir donanma hazırlanıp asker gönderilse, tedbirli bir kumandan kısa zaman içinde o beldeleri zapteder ve kâfirler oralardan çıkarılırdı.
- 111 Başında "fi" bulunan her sayı, mesela 'fi on Nevruz', birden ona kadardır, öncesi onun içinde demektir; ama yalnızca beş Nevruz denilse, sırf o gün kastedilmiş olur.
- 112 Eğer kible rüzgârı sâkin olursa Gücürat, Künkün ve Menibar'a Aden mevsimi, Nevruzun üç yüz altmışında, yani gelecek Nevruzdan beş gün önce gelir; zira Aden kible rüzgârının kaynağıdır.
- 113 Hürmüz mevsimi, kenardan gidilirse, Nevruzun iki yüz beşinden üç yüz otuzuna kadardır.
- 114 ...ve porunetse, yani meltem zamanında güneş batarken batı ufkunda kızılık olursa ertesi gün rüzgâr sert olur.
- 115 Allah evine (Kâbe'ye) giden bir ayağın bastığı yer gözüm de olsa münasiptir.
- 116 Eğer kuruntudan uzak olmak istersen, durup dinlendiğin yer Eşrefzade dergâhı olsun.
- 117 Mesnevi cevherlerle dolu olsa bunda şaşılacak ne var? Zira Mevlana'nın dili hikmetler hazinesinin kilididir.
- 118 Bu kadar hasret ateşiyle o gönül alıcı şehre girmek müyesser olunca sevinç buğuları dimağa çıkıp suya dönüşerek gözümden akmaya başlamıştı; eğer arzu gözlerine iksir-i a'zamdan muteber görünen sokaklarının tozu sürme gibi çekilmese gözyaşı selleri Nuh tufanı kıssasını tarih sayfasından silecek derecelere varırdı.

- 119 Vakıa, o kadar çok ağaç vardır ki, hızla uçan bakış doğanı her ne kadar uçurursa (yine de) ucuna bucağına erişip yuva kurması imkânsız(dır)...
- 120 ...ve fikir tellalı ne kadar hızla seğırtse yine seyredilecek şeyler bitmez.
- 121 Afyon şurubu,insana ebedî bir hayat verdiğiinden can pahasına olsa da ucuzdur.
- 122 Yanağı bahçesindeki tek benine bak! Allahı seversen, insan (buna) nasıl sabretsin?!
- 123 Benimle o ipekçiler güzeli alışveriş etse, can ipliğimi gönül hoşluğuyla düğmesine ilik ederdim.
- 124 Cami ve mescitlerin çokluğu o derecededir ki, ayağına çabuk bir ulak ömrünün bir yılını mescit ve camileri dolaşmaya ayırsa yine hesabını tutmak mümkün değildir.
- 125 Gerçi dışım hurma ağacı gibi düzgün değilse (de) Musa'nın asası gibi içimde doğruluk vardır.
- 126 Canım gibi daima başımda taşısam ne olur; zira o, hazret-i Muhammed'in ayağının izidir.
- 127 ...bakılan her yönde dudak ve yüz, kaş ve göz görülüp sanki yaratış tezgâhının dokumacısı yolun iki tarafına insan nakşıyla süslü bir perde asmıştı ve o derece âlem kılıklı görüntü hiç görülmemişti.
- 128 Bedenim iç yarasına konan pamuk içinde gizlidir; diri olduğum müddetçe giysim, öldüğümde de kefenim budur.
- 129 Eğer Hacer-i Esved mıknatısının cezbese şuurun yakasından tutup çekmese, dehşet donukluğuyla örs gibi (kalıp) oradan ileriye adım atmaya güç bulmak mümkün olmazdı.
- 130 Eğer ezelî lütuf güneşi kabul kemendini atmasa, günah ve suçlarla ayağı bağlı olan bu kulun o nurlar hazinesine adım atması nasıl düşünülebilirdi?
- 131 İnleyen aşık, hayretle sevgilinin zülfüne sarılsa ne olur; zira bakışı güzelliğe gark oldu.
- 132 ...ve eğer ilahî eşiğin bahçesinde gezmekten uzak kaldınsa (yine de) bir Kuds çemenzarının ter ü taze gülünün (Hz. Muhammed'in) cennete benzer bahçesinde (mezarında) bülbül gibi inleyeceksin; çünkü daha yüce çarhın başaklı yolu yeryüzünün yuvarlak bahçesine çekilmeden (dünya yaratılmadan) önce onun âlemleri süsleyen vücudu nurlar halvethanesinin baş şişesi (?) idi.
- 133 Kavuşma müjdesinin can veren askerleri yetişmese, gönül, ayrılığın gönül yakıcı askerlerinin ayakları altında ezilirdi.

- 134 Ey ümit pazarının müşterileri! Bu, asrın o mukaddes yatağıdır ki, mis kokulu sandukasında gizli olan iki cihan kıymetindeki birici inci (Hz. Muhammed) gizlilik sandığından çıkıp parlamasa bâtın ve zâhir (âlemlerinin) hazineleri yokluk kilidi altında varlıktan mahrum kalırdı.
- 135 Yüz sürdüğüm her yer o ay yüzlü güzelin ayağının gezindiği (göründüğü) yerdir. Baktığım her yer cennete benzer yüzünün aydınlığı içindedir.
- 136 (Allah), evinin (Kâbe'nin) yolunda, her istediğimi nasip etti, bütün ihtiyaçlarımı cömertlikle karşıladı.
- 137 Kabul boyuna elbise olursa (kabul edilirse) acep midir; zira mana ülkesinin yeni çıkan ürünü budur.
- 138 Ayın gölgesi dünyaya düştüğü zaman güneş ışığı kesilir, dedikleri gibi.
- 139 Sırrı şudur: Batıya gidenin yürüyüş zamanı yedi gün olsa, güneşin hareketi yönünde gitmekle, bunun akşamı doğuya doğru gideninkinden sonra olur.

Bibliyografya

- Abdullayev, Elövset Z. (1975): "Türk Dillerinde Bağımlı Birleşik Cümlelerin Evrimi Üzerine" *Bilimsel Bildiriler 1972* (I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bildiriler, Ankara 27-29 Eylül 1972), TDK Yay. Ankara, s. 519-523.
- Adalı, Oya (1979): *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, TDK Yay. Ankara.
- Balıyev, Hasan (1982): *Azerbaycan Dili*, Maarif Neşriyyatı, Bakı.
- Banguoğlu, Tahsin (1974): *Türkçenin Grameri*, İstanbul.
- Deny, Jean (1941): *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. A. Ulvi Elöve, İstanbul.
- Devellioğlu, Ferit (1980): *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara.
- Dilçin, Cem (1983): *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara.
- Dizdaroğlu, Hikmet (1976): *Tümce Bilgisi*, TDK Yay. Ankara. 1976.
- Eckmann, Janos (1979a): "Harezmi Türkçesi", *Tarihî Türk Şiveleri* (Philologiae Turcicae Fundamenta, II, Wiesbaden 1959'dan çeviren: Mehmet Akalın), AtatürkÜni. Yay. no: 551, Ankara, s. 183-223.
- Eckmann, Janos (1979b): "Çağatayca" *Tarihî Türk Şiveleri* (Philologiae Turcicae Fundamenta, II, Wiesbaden 1959'dan çeviren: Mehmet Akalın), Ankara, s. 225-262.
- Emre, A. Cevat (1945): *Türk Dilbilgisi*, İstanbul.

- Ercilasun, A.Bican (1984): *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üni.Yay. no: 33, Ankara, 196 s.
- Ergin, Muharrem (1977): *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Gencan, T. Nejat (1979): *Dilbilgisi*, TDK. Yay. Gözden geçirilmiş 4. baskı, Ankara.
- Göknel, Yüksel : *Modern Türkçe Dilbilgisi*, İzmir.
- Guzuçiyev, T. (1978): "Türkmen Diliniñ Yazuv Yadıgerliklerinde İşliğin Şert Forması", *Türkmen Diliniñ Tarihından Dernevler*, II. tom. Aşgabat, s. 151-184.
- Hatiboğlu, Vecihe (1982): *Türkçenin Sözdizimi*, A.Ü. DTCF Yay. 2. Baskı, Ankara.
- Hüseyin Remzî (1305): *Lügat-i Remzî*, İstanbul, 2 cilt.
- Mütercim Âsım, *Kamus Tercümesi*, 3 cilt, İst. 1230-55.
- Korkmaz, Zeynep (1981): "-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?", *Millî Kültür*, Kasım-Aralık 1980, Ocak 1981, c.2, sayı 6-7-8, s. 57-63.
- Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuq Yolu, Cennetlerin Açık Yolu, II Metin, Çeviriyazı: Janos Eckmann, TDK Yay.*
- Rabghuzi, *Kıyasu'l-Enbiyâ, Narrationes de prophetis*, Kopenhagen 1948 (Tıpkı basım, yay. K. Grønbech).
- Sözer, Emel (1983): *Çağdaş Almandada Koşul İlişkileri*, Doktora tezi, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay. No 3120, İstanbul. 149 s.
- Steingass, F. (1930): *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Second impression, London 1930.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Dersaadet 1317 baskısından fotokopi, Çağrı Yay.
- Tekin, Şinasi (1965): "Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerinde Bir İnceleme", *TDAY Belleten 1965*, s. 35-63.
- Tekin, Şinasi (1976): "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 142-192.
- Tulum, Mertol : *Ma'ârif-nâme, Ki'li Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme*, Basılmamış doktora tezi, İst.